

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Liefde voor de Hollandse bouwkunst : architectuur en toegepaste kunst bij Uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960

Oldewarris, J.A.

Citation

Oldewarris, J. A. (2016, October 6). *Liefde voor de Hollandse bouwkunst : architectuur en toegepaste kunst bij Uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/43443>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/43443>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/43443> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Oldewarris, J.A.

Title: Liefde voor de Hollandse bouwkunst : architectuur en toegepaste kunst bij Uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960

Issue Date: 2016-10-06

Hoofdstuk 1

DE UITGEVERIJ

1. DE UITGEVERIJ

Dit hoofdstuk bestaat uit vier delen. In het eerste deel wordt chronologisch de geschiedenis beschreven van de uitgeverij van de Weduwe J. Ahrend & Zoon, de voorloper van Kosmos, en wordt de opbouw van het fonds van Ahrend geanalyseerd. In het tweede deel gebeurt hetzelfde, maar dan uitgebreider, voor de geschiedenis en het fonds van Kosmos. Hier wordt de periode 1923 tot 1960, de bijna veertig jaar dat Jac. van der Kolk Jbn. directeur was, onderverdeeld in de jaren twintig en dertig, de oorlogsjaren en de wederopbouw. Het derde deel beschrijft de werkwijze van Kosmos, waarbij verschillende aspecten van de bedrijfsvoering aan de orde komen, te weten: acquisitie; honoraria, rechten en plichten; financiering; aanbieding, distributie en verkoop; vakkennis, ervaring en inzicht. In het vierde deel ten slotte wordt de concurrentiepositie van Kosmos bepaald in het veld van uitgevers met een substantieel aantal titels op het gebied van architectuur en toegepaste kunst.

1.1. Jacobus Ahrend en de Weduwe J. Ahrend & Zoon Uitgeversmaatschappij

De uitgaven van Kosmos zijn schatplichtig aan en niet te begrijpen zonder die van de Weduwe J. Ahrend & Zoon. Daarom wordt ook dit fonds in dit hoofdstuk uitgebreid behandeld. De periode waarin de uitgeverij van Ahrend actief was, loopt van 1904, het jaar van oprichting, tot aan de overname van het fonds door Kosmos in 1923. Opvallend is dat onder het impressum N.V. Weduwe J. Ahrend & Zoon al in 1924 weer een uitgave verschijnt, gevolgd door een tweede in 1926, een derde in 1929, een vierde in 1930, en een vijfde in 1932.¹ Vanaf 1933 tot 1939 neemt het aantal boeken jaarlijks toe, tot een totaal van 42 titels. De oorlog geeft geen vermindering in de productie te zien, integendeel, in deze periode verschijnen 41 titels. Van 1946 tot 1952 doet de wederopbouw en de daarmee gepaard gaande economische opleving zijn invloed gelden. De productie wordt opgevoerd tot 98 titels, gemiddeld veertien boeken per jaar.

In 1950 bracht Jacobus Ahrend de belangen van uitgeverij Ahrend onder in de nieuw opgerichte N.V. Uitgeverij Argus.² Onder het impressum Weduwe J. Ahrend & Zoon Uitgeversmaatschappij bleven echter nog tot 1952 boeken verschijnen. Net als Ahrend zou ook Argus doorgaan met het uitgeven van boeken op de gebieden waarop Kosmos zich manifesteerde, zij het dat de boeken van Argus wetenschappelijker van aard waren en meer gericht op een gespecialiseerd publiek, terwijl Kosmos zich steeds meer zou ontwikkelen tot een uitgever van populairwetenschappelijke boeken voor een groter publiek.³

1.1.1. De eerste jaren (1904-1923)

Jacobus Ahrend Jr. (1875-1956) was een ondernemend man. Hij richtte in 1896 op twintigjarige leeftijd het bedrijf Weduwe J. Ahrend & Zoon op. Dat was een erbetoon aan zijn moeder, maar ook noodzaak, omdat hijzelf als minderjarige niet bevoegd was overeenkomsten aan te gaan. Zijn vader, die vanuit Den Helder als zeeloods had gevaren in dienst van de Hollandsche Stoombootmaatschappij, was in 1891 overleden.

De Nederlandse economie ontwikkelde zich voorspoedig in die jaren, wat tot uitdrukking kwam in sterk toenemende bouwactiviteiten. Op deze markt richtte Jacobus zich met zijn bedrijf. Hij importeerde bouwgereedschappen en -artikelen uit het buitenland, vooral uit

¹ In 1924 verscheen P.W. Scharroo en Jan Wils, *Gebouwen en terreinen voor gymnastiek, spel en sport*, in 1926 A. Keppler, *Hoofdverkeerswegen van Amsterdam in oostelijke richting*, in 1929 *Het uitvoeren van Betonwerken. Handleiding voor uitvoerders en opzichters*, in 1930 W.J. Muller, *Torsiemeting aan voortstuwingsassen van schepen*, in 1932 J.R. Bouten, *Grafieken voor het dimensioneren van dubbel gewapend betonbalken*.

² Argus zou in 1967 worden overgenomen door Elsevier.

³ Zie voor de fondscatalogi van Ahrend, Kosmos en Argus de bijlagen A, B en D.

Duitsland, zoals landmeetkundige instrumenten. Daarnaast specialiseerde hij zich in het lichtdrukken van bouwkundige tekeningen van architecten. Jacobus Ahrend Jr. zou zestig jaar lang, tot zijn dood in 1956, het bedrijf Ahrend met strakke hand leiden. De firma Ahrend is nog steeds actief en gespecialiseerd in kantoorartikelen.

Zijn opleiding had Jacobus genoten in de boekhandel. Al op twaalfjarige leeftijd ging hij werken bij boekhandel Maas in Den Helder, waar hij zeven jaar in dienst zou blijven. In 1894 verhuisde hij naar Amsterdam, om daar in februari als jongste bediende te gaan werken bij de toen bekende boekhandel Joh. G. Stemler Czn., op de hoek van de Haarlemmerstraat en de Korte Singel. Een winkel, gespecialiseerd in zeevaarkundige en technische boeken, die ook zelf boeken uitgaf, onder andere van de in architectenkringen bewonderde architect J.H. de Groot. Deze zou in 1896 bij Stemler zijn veelbesproken boek *Driehoeken bij ontwerpen van ornament* publiceren. Bij Stemler kwamen veel architecten over de vloer om boeken over bouwtechniek aan te schaffen, vaak uit Duitsland, bij gebrek aan goede Nederlandstalige boeken op dit gebied.

In het tweede jaar al dat hij werkte bij Stemler begon Jacobus Ahrend zijn eigen bedrijf. Hij handelde, in navolging van Stemler, in kantoorartikelen en importeerde tekentafels en passerdozen, maar dat bood hem onvoldoende inkomsten om zijn baan op te zeggen. Dat zou pas gebeuren in 1897. Jacobus had in dat jaar voor Stemler een verkoopcatalogus samengesteld, *De wegwijzer door de electrotechnische vakliteratuur van 1885 tot juli 1897*, maar Stemler schrapte de naam van de samensteller uit de drukproeven. Dat was de aanleiding voor Ahrend om te vertrekken.⁴ Het feit dat zijn eigen bedrijf steeds succesvoller werd, zal hem bij het nemen van deze beslissing zeker geholpen hebben. Jacobus ontwikkelde spoedig een groot aantal activiteiten, zoals het briefhoofd op zijn briefpapier van rond de eeuwwisseling laat zien: 'Technische boekhandel, Fabriek van technische papieren, Handel in Teeken- en kantoorbehoeften, Lichtdrukkinrichting, Overzeesche Afdeeling en de Hollandsche Agentuur & Import Co.' Zijn bedrijf was aanvankelijk gevestigd op de zolder van Gebouw Mercurius aan de Frederik Hendriklaan 20-21, en toen het daar uitgroeide aan het Singel 22-24. De inmiddels in zijn eigen bedrijf verkregen kennis van het bouwvak en de bij Stemler opgedane ervaring in het combineren van een boekhandel, een uitgeverij, de handel in tekenartikelen en de reprografie, deden Jacobus in 1904 besluiten een afdeling uitgeverij te beginnen. Hij zag deze als verlengstuk van de handel in kantoorartikelen, die tot op vandaag de kernactiviteit is gebleven van de firma Ahrend. In 1910 werd de afdeling uitgeverij verzelfstandigd en in maart 1911 omgezet in een naamloze vennootschap: Weduwe J. Ahrend & Zoon 'Uitgeversmaatschappij' NV.

De boekhandel en uitgeverij waren gespecialiseerd in technische boeken, met een duidelijke voorkeur voor architectuur en bouwtechniek. De boekhandel gaf met grote regelmaat lijsten uit van verkrijgbare boeken in de Nederlandse, Duitse, Engelse en Franse taal (in 1920 in een oplage van 27.500 stuks!⁵). Deze boeken konden behalve in de boekhandel rechtstreeks bij Ahrend besteld worden. Dat zorgde voor een hechte klantenbinding, die weer van pas kwam bij de verkoop van de boeken die Ahrend zelf uitgaf. Deze werden uiteraard in de algemene boekencatalogus sterk benadrukt. De verkoop van boeken uit het buitenland leverde ook nog uitstekende contacten op met buitenlandse uitgevers, vooral in Duitsland. Deze relaties waren nuttig bij het kopen van de rechten van buitenlandse werken ten behoeve van een Nederlandse editie, die vaak voor de thuismarkt bewerkt werden door een op dat terrein gespecialiseerde auteur. Op zijn beurt creëerde dat een select gezelschap van auteurs in Nederland, die al snel onder eigen naam oorspronkelijke publicaties zouden uitgeven.

⁴ Informatie over Jacobus Ahrend en de beginjaren van de Wed. J. Ahrend & Zoon is ontleend aan De Wit 1996, pp. 43-49.

⁵ De Wit 1996, p. 58.

Maar behalve voor het verwerven van rechten voor Nederlandstalige edities kwamen deze buitenlandse contacten ook van pas voor het verkopen van rechten van eigen uitgaven aan buitenlandse uitgevers. Daar zou Jac. van der Kolk bij zijn latere Kosmos-uitgaven veelvuldig gebruik van maken. Om deze buitenlandse contacten te onderhouden bezocht Jacobus Ahrend met grote regelmaat buitenlandse uitgevers en uiteraard ook de jaarlijkse Leipziger Buchmesse.⁶

De eerste uitgaven van Ahrend waren sterk op de bouwwereld gericht, maar vanaf 1918 verbreedde de aandacht zich naar andere technische wetenschappen, bedrijfsorganisatie en handelseconomie. Dit bleef niet onopgemerkt. Met haar uitgaven 'speurt Ahrend zelve naar leemten en behoeften in de technische wereld en zoekt dan een beproefden en om zijn gezag erkenden deskundige, wien zij het schrijven en het samenstellen van zulk een boek opdraagt', zo schreef P. Hyacinth Hermans in 1920 in een artikel in *De Maasbode* over de vraag 'Hoe bekwaam ik mij als ingenieur?'⁷

Het bedrijf van Jacobus Ahrend groeide sterk. In 1923 had het inmiddels vestigingen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Hilversum, maar ook in Parijs onder de naam Etablissements Vve. J. Ahrend & Fils. De boekhandel en uitgeverij hebben evenwel altijd een bescheiden deel van de omzet van het bedrijf uitgemaakt. Was dat in 1932 nog 9,2%, in 1956 was het geslonken tot 2%. De uitgeverij heeft desalniettemin de persoonlijke belangstelling van Jacobus Ahrend behouden, winstgevendheid daar was minder belangrijk dan bij de andere afdelingen.⁸

Toen Jacobus aan het begin van de jaren twintig het met zijn bedrijf te druk kreeg, zag hij zich genoodzaakt iemand speciaal met de uitgeverij van de Weduwe J. Ahrend & Zoon te belasten. Dat werd Jac. van der Kolk, die op 1 december 1916 in dienst was gekomen bij de boekhandel van Ahrend en twee jaar later was gepromoveerd tot chef van de Technische Uitgeverij. Jacobus Ahrend deed zijn in 1917 begonnen lidmaatschap van de Nederlandsche Uitgeversbond in 1921 over aan Van der Kolk.⁹ Op 17 oktober 1922 werd Uitgeverij Kosmos officieel opgericht. Het complete fonds van Ahrend ging over naar Kosmos. Jacobus Ahrend bleef echter voor honderd procent eigenaar en gedurende de eerste jaren van Kosmos werden de contracten nog steeds door hem getekend. In 1956 trad Jacobus Ahrend terug uit het bedrijf N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon, dat hij zestig jaar met succes had geleid.

Het fonds van de Weduwe J. Ahrend & Zoon

In 1904, het eerste jaar dat de uitgeverij actief was, verschenen elf uitgaven. De architect J.M.A. Outmans was met drie uitgaven de belangrijkste auteur. Hij bewerkte naar de oorspronkelijke Duitse editie de uitgave van Kiesler, *Kubeertabellen voor rond, bezaagd hout, steenhouw- en metselwerken*, die later zou overgaan naar de Rotterdamse uitgever D. Bolle, grootopkoper van uitgeversrestanten en als zodanig de voorloper van de boekhandel van Jan de Slegte. De twee overige uitgaven van Outmans waren de in tien afleveringen verschenen plaatwerken *Moderne meubels. Ontwerpen van meubels voor salon, woon-, eet-, studeer- en slaapkamers* en *Bouwwerken. 50 Ontwerpen van gebouwen voor stad en land*, welke respectievelijk in 1906 en 1907 compleet waren en in portefeuille werden verkocht voor elk tien gulden. Twee vergelijkbare plaatwerken verschenen van de hand van de architect Joseph Herman: *Modern kunstsmeedwerk*, dat ontwerpen bevat voor 'modern ijzeren inrij-, tuin-,

⁶ In het begin van de twintigste eeuw was de Buchmesse in Leipzig mondiaal de belangrijkste boekenbeurs. Na de Tweede Wereldoorlog en de daaruit voortkomende scheiding van Oost- en West-Duitsland zou die rol worden overgenomen door de Buchmesse in Frankfurt.

⁷ P. Hyacinth Hermans, 'Hoe bekwaam ik mij als ingenieur', *De Maasbode*. 22 september 1920 (speciaal nummer over de wegenbouw in Nederland naar aanleiding van de organisatie van het Eerste Nederlandsche Wegencongres in 1920 in Den Haag).

⁸ De Wit 1996, p. 53.

⁹ Zie: *De Nederlandsche Uitgeversbond van 1880 tot 1930*. Amsterdam, 1930, pp. 182, 187.

balkon-, trap- en deurhekken, uithangborden, paneelvullingen, koorhekken, hijschhaken, lantaarns, muurankers, gas- en elektrische kronen, deurbeslag, enz., enz.', en *Villa's en landhuizen. Ontwerpen van moderne villa's en landhuizen*. Dit type boek, met direct naar tekening na te bouwen objecten van toegepaste kunst en vrijstaande huizen, zoals in dit geval respectievelijk kunstsmeedwerk en villa's en landhuizen, zou bij Ahrend en later Kosmos tot na de Tweede Wereldoorlog populair blijven. Ze voorzagen in de grote behoefte aan voorbeeldboeken voor diegenen die zelf een ontwerp maakten en vaak ook de bouw van het huis ter hand namen, de zogenaamde 'eigenbouwers', zonder dat zij daartoe gekwalificeerd waren. Het was in die tijd niet vanzelfsprekend een architect of ontwerper in de arm te nemen. Deze categorie boeken zou dan ook voortdurend door ontwerpers en architecten en hun beroepsorganisaties als de Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (VANK) en de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) kritisch bejegend worden, omdat zij de ontwerper of architect uitschakelde bij het ontwerp.

Wandplaten voor klassikaal tekenonderwijs waren eveneens populair, getuige drie op bordpapier geplakte uitgaven op groot formaat uit 1904 over dit onderwerp van de hand van H.J. van Dijk, K. van Leeuwen en H.J. van Ooijen. De eerste richtte zich op smeden, de tweede op tekenaars en de derde op timmerlieden en aanstaande bouwkundigen.

Dat vanaf het begin boeken uit het Duits werden vertaald en geschikt gemaakt voor de Nederlandse situatie, blijkt uit de door O.L. Veenstra bewerkte boeken over het uitzetten van bogen voor spoor- en tramwegen van O. Sarrazin en H. Oberbeck en uit een boek over statica van Karl Zillich.¹⁰ De vruchtbare samenwerking van het bedrijf Ahrend met de uitgeverij blijkt uit de publicatie van de beknopte handleiding voor het landmeten en waterpassen van L. Zwiers (1904), dat een staalkaart biedt van het productassortiment van Ahrend op dat moment. Dit boek zou tot 1930 vier drukken beleven.

In het tweede jaar verschenen naast nieuwe afleveringen van de genoemde vier plaatwerken van Herman en Outmans twee nieuwe plaatwerken. Het eerste, samengesteld door W. Bogtman, handelt over het ontwerpen van ornamenten op systeem en naar natuurvormen. Dit plaatwerk van de Haarlemse uitgever H. Kleinmann & Co was door Ahrend overgenomen. Het tweede, van de hand van de architect Willem Noorlander, gaat over betimmeringen. Dat jaar zag ook *Ahrend's Bouw-agenda en adresboek voor het jaar 1905* het licht. Ahrend deed hiermee een poging de succesvolle agenda van uitgeverij L.J. Veen te beconcurreren. De poging zou mislukken, want hoewel volgens Ahrend in de pers omschreven als een onmisbaar werk voor de schrijftafel van iedere architect, aannemer en opzichter, was de tweede, in 1906 verschenen agenda de laatste. Dat Ahrend ook meer theoretisch gerichte boeken uitgaf, blijkt uit *Beginnelen der beschrijvende meetkunde* van W.J. Heijndeman, eveneens uit 1905, waarvan de tweede druk in 1916 bij Kluwer zou verschijnen.

In 1906 verschenen nog eens drie plaatwerken. De uitgave *Modern smeedwerk voor werkplaats en school* van H.J. van Dijk was bedoeld voor 'smeden, architecten, opzichters en het ambachtsonderwijs'. In de ondertitel werd wederom de doelgroep opgenomen, die stevast bestond uit mensen uit de praktijk en leerlingen van beroepsopleidingen. Van de hand van G.J. Harterink, die zich spoedig zou ontplooiën als een van de topauteurs van Ahrend, verscheen in dat jaar voorts *Storingen in elektrische installaties*. Dit 'zakboekje voor electromonteurs, machinisten, en voor allen belast met het bedrijf van en het toezicht op elektrische kracht- en lichtinstallaties, elektrische trams, enz.' was het eerste deel in de nieuwe serie *Electrotechnische Bibliotheek*, onder redactie van Harterink. De schutbladen waren

¹⁰ Het *Zakboekje voor het uitzetten van bogen* van O. Sarrazin en H. Oberbeck verscheen oorspronkelijk in 1873 bij Julius Springer in Berlijn onder de titel *Taschenbuch zum Abstecken von Kreishögen*. Voor de Nederlandse editie werd de achtste druk uit 1896 als uitgangspunt genomen. *Statica* van Karl Zillich, waarvan in 1904, 1905 en 1906 bij Ahrend drie delen verschenen, kwam oorspronkelijk uit bij Ernst & Sohn in Berlijn onder de titel *Statik für Baugewerkschulen und Baugewerksmeister*.

bedrukt met advertenties van in electrotechnische artikelen gespecialiseerde bedrijven. Harterink bediende vervolgens machinetekenaars, constructeurs, werktuigkundigen en leerlingen van technische, ambachts- en burger-avondscholen met het leerboek *De werktuigkunde, voor machine-technici*, dat volgens de ondertitel ook heel geschikt was voor zelfstudie. De formule van boeken voor zelfstudie en zelfdoen zou in 1911 nader uitgewerkt worden in de door Ahrend gestarte populairwetenschappelijke serie *Weten en kunnen*. Deze succesvolle reeks, die uitvoerig wordt behandeld in hoofdstuk 2, zou worden voortgezet door Kosmos en zeventig jaar lang, tot 1980, verschijnen.

Het jaar 1907 telt twee nieuwe titels. Na zijn eerdere leerboek *De werktuigkunde, voor machine-technici* kwam Harterink nu voor dezelfde doelgroep met *De sterkteleer*. L.A. Sanders, de architect bij wie H.P. Berlage zijn carrière begon, behandelde uitvoerig nieuwe toepassingen van cement in *Het cement-ijzer in theorie en praktijk*. De boeken voor machinetechnici waren kennelijk een succes want een jaar later verscheen een derde deel van Harterink, *Stoomketelbouw voor machinetechnici*.

Er was duidelijk een groeiende behoefte aan technische boeken, gezien de zes nieuwe uitgaven die in 1908 op dit gebied uitkwamen. Behalve het genoemde boek over stoomketelbouw verschenen dat jaar de eerste afleveringen van *Het technisch schilderen* van C.P. van Hoek, dat in 1910 in een complete uitgave op de markt zou komen in een linnen band met schutbladen waarop advertenties van (verf)fabrikanten waren afgedrukt. Voorts verschenen in dat jaar de eerste afleveringen van een hand- en leerboek voor bouwtechnici, *Toegepaste ijzerconstructies*, van Willem Noorlander, *Handleiding tot het onderricht in de beginselen der werktuigkunde* van H.J. Rutters, *De toekomst van cement-ijzeren putten en platen op waterbouwkundig gebied* van L.A. Sanders, en het in twee delen uitgegeven standaardwerk *Bouwconstructies* van O.L. Veenstra Nz. en J.H. Schulp. Opnieuw waren alle titels bedoeld voor mensen uit de praktijk, voor gebruik in het onderwijs, en voor zelfstudie.

Handboeken

De uitgave van hand- en leerboeken, op elk gebied van wetenschap en techniek, biedt continuïteit voor een uitgeverij. Dat gold in de periode dat Ahrend actief was niet minder dan nu. Wetenschappelijke en technische uitgeverijen zullen zich dan ook altijd inspannen om dergelijke boeken in het fonds te krijgen. Daarbij is het van belang dat de auteurs het nodige gezag en autoriteit bezitten, liefst ondersteund door een hoogleraarstitel. De theorie en praktijk van het gewapend beton was, gezien de grote groep van geïnteresseerden in en betrokkenen bij de bouwkunde en weg- en waterbouwkunde, een terrein waarop veel uitgevers actief waren, in de hoop het meest succesvolle handboek uit te geven. Jacobus Ahrend benaderde P. Bergsma om *Der Eisenbetonbau* van C. Kersten te bewerken voor de Nederlandse praktijk.¹¹ Bergsma had als ‘ijzer-beton-ingenieur’ ervaring opgedaan bij de firma Luipold & Schneider te Stuttgart. Hij verzekerde zich van de medewerking van architect G. Homan van der Heide, die als leraar was verbonden aan het middelbaar onderwijs, en van grote Nederlandse betonijzer-firma's als de Hollandsche Maatschappij voor Gewapend Beton in Den Haag en de Koninklijke Rotterdamsche Betonijzer-Maatschappij voorheen Van Waning & Co te Rotterdam. Dat leverde een tweedelig standaardwerk over gewapend beton op, uitvoerig geïllustreerd met tekeningen en foto's, gebonden in geheel linnen banden. Deel I, *Materiaal, uitvoering en berekening der grondvormen* verscheen in 1909, en een jaar later kwam deel II uit, getiteld *Toepassingen in de burgerlijke en de waterbouwkunde*.

¹¹ Oorspronkelijke editie: C. Kersten, *Der Eisenbetonbau. Ein Leitfaden für Schule und Praxis. Teil I. Ausführung und Berechnung der Grundformen; Teil II, Anwendungen im Hoch- und Tiefbau*. Berlin, Ernst & Sohn. Voor de bewerking is waarschijnlijk gebruik gemaakt van de vierde druk van deel I uit 1907 en de tweede druk van deel II uit 1908.

Van de eerder genoemde W.J. Heijndeman, leraar aan de Middelbare Technische School in Amsterdam, verschenen in 1909 de eerste vier delen van een nieuwe reeks getiteld ‘Wiskundige bibliotheek voor den technicus’: een inleidend eerste deel met als titel *Wiskundige hoofdstukken dienende als noodzakelijke inleiding tot de differentiaal- en integraalrekening, voor den technicus, die de hoogere wiskunde door zelfstudie wil leeren*, en vervolgens drie delen over respectievelijk differentiaalrekening, integraalrekening en vlakke driehoeksmeting. De schilder, tekenaar en boekbandontwerper Herman Hana, leraar aan de Avondtekenschool voor jongens in Amsterdam, publiceerde in dat jaar zijn *Beknopte perspectiefleer. Perspectief- en schaduwbepaling voor eigen studie*.

In 1910 zagen de eerste boeken van J. Godefroy (1882-1958) het licht. Hij had zijn opleiding genoten aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid en de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers, beide in Amsterdam, en ontwikkelde zich tot een veelzijdig kunstenaar die werkte als beeldhouwer, schilder, tekenaar, lithograaf en etser. Godefroy was ook als boekbandontwerper actief, vooral van zijn eigen boeken. Als succesvol veelschrijver zou hij jarenlang voor Ahrend en daarna tot 1936 voor Kosmos, vooral over de geschiedenis van de kunst, architectuur en kunsthistorische stijlen publiceren. Daarnaast schreef hij boeken over zulke uiteenlopende onderwerpen als *Het schetsen van machinedeelen voor technici* (1910), *Heraldiek* (1913) en *Beknopte inleiding tot de kennis van Perzische tapijten* (1934). In de serie *Weten en kunnen* zou later van Godefroy nog een vijftal titels verschijnen: *Beknopt overzicht van de meubelstijlen* (1923), *Het penteekenen* (1923), *Het terrarium* (1924), *Het aquarium* (1932) en *Het verwarmd aquarium* (1936). Van het meest succesvolle deeltje, *Het aquarium*, werd in 1963 nog een zevende druk opgelegd.

Architectuur, kunst en toegepaste kunst

De boeken over kunst, architectuur en toegepaste kunst werden gegroepeerd in twee series: de *Bibliotheek voor kunst-, stijl- en ornamentleer* en *Ahrend's bibliotheek voor kunst, techniek en wetenschap*. In de eerste serie zijn drie delen uitgekomen: *De empire-stijl (1804-1814) en zijn ontstaan* (1909), *De Romaansche stijl (1000-1250) en het overgangstijdperk naar de gothiek* (1913) en *Ornamentstijl. Het ornament in de verschillende stijlen van den vroegsten tijd tot aan de 19e eeuw* (1915). De tweede titel verscheen in hetzelfde formaat als de eerste, maar in gewijzigde vorm, in reactie op de kritiek die was geuit op de reproductiewijze van het eerste deel, aldus Godefroy in zijn voorwoord.¹²

In het eerste deel van ‘Ahrend's bibliotheek voor kunst, techniek en wetenschap’, dat uitkwam onder de titel *Handboek voor kunstgeschiedenis, stijl en ornamentleer*, publiceerde Godefroy drie delen: deel I, *Voorhistorische tot en met Romeinsche kunst* (1911), dat tot 1928 vijf drukken beleefde, deel II, *Oud-christelijke tot en met de Middeleeuwsche kunst* (1911), met vijf drukken tot 1933, en deel III, *Renaissance, Lodewijk stijlen en Empire* (1912), met drie drukken tot 1923. Daarnaast verschenen nog vier andere delen in deze serie, zoals bijvoorbeeld *Het ontwerpen van vlakke versiering* (1912), een bundeling van Godefroy's artikelen voor het van 1912 tot 1914 door Ahrend uitgegeven tijdschrift *Sierkunst. Maandblad voor schilder, decorators en aanverwante vakken*, waar Godefroy ook de redactie over voerde. In 1920 zou een tweede geheel omgewerkte druk van dit boek verschijnen met de gewijzigde titel *Het methodisch ontwerpen van vlakornament*. De enige andere auteur in deze serie is Tiddo Folmer, bibliothecaris van het Rotterdamsch Leeskabinet, die verantwoordelijk

¹² Godefroy doelt op de bespreking van het boek in het *Algemeen Handelsblad* van 1 december 1910: ‘De vele bijlagen in beeld dragen het spoor der reproductie, wat aan de fijnheid der vormen niet ten goede komt’. Bovendien was het de recensent opgevallen dat de bandtekening niet in de empire-stijl was ontworpen. Dat verklaarde hij terecht, zoals later zou blijken, uit het voornemen van auteur en uitgever een hele serie soortgelijke uitgaven te realiseren. De verandering van vorm hield tevens in dat bij het tweede deel werd afgezien van de onhandige, deels uitslaande platen achterin het boek.

was voor de uitgave *Schrift en kunst in hun gemeenschappelijke oorsprong en eerste ontwikkeling geschetst* (1912). Het zevende en laatste deel in deze reeks behelst *Geschiedenis van de bouwkunst in Nederland* (1920), dat in 1923 opnieuw zou worden uitgebracht, met een nieuwe band en titelpagina, onder het impressum van Kosmos.

In 1916 verschenen de eerste zeven van in totaal dertig afleveringen van Godefroy's tweedelige standaardwerk *Geschiedenis van de bouwkunst. De ontwikkeling van de bouwstijlen vanaf den oorsprong tot het hedendaagsche tijdperk*. Het eerste deel *Oudheid en middeleeuwen* is in 1920 voltooid, en uitgevoerd op groot formaat, met een linnen stempelband. Het tweede deel *Van de Renaissance tot heden* volgde drie jaar later. Beide delen werden door Kosmos dat jaar in uniforme banden uitgebracht.

In de eerder genoemde 'Electrotechnische Bibliotheek' kwamen in 1910 van de hand van G.J. Harterink het tweede en derde deel uit: *Schakelschema's voor elektrische lichtinstallaties* en *Gebreken in elektrische machines*. Van het eerste deel, *Storingen in elektrische installaties*, verscheen dat jaar een tweede druk. In 1911 volgde het vierde deel, *Electrische booglampen*, en in 1912 het vijfde, *De electrotechniek in de bouwkunde*, een vrije bewerking door Harterink van L. Bloch en R. Zaudy, *Elektrotechnische Winke für Architekten und Hausbesitzer*.¹³

Van dezelfde auteur verscheen in 1910 nog *Stoomketelbouw voor machinetechnici*, een tekstboek en plaatatlas met 25 uitslaande, deels gekleurde steendrukplaten. In hetzelfde jaar publiceerde de toegepaste kunstenaar Klaas van Leeuwen *Werkstukken voor den meubelmaker*, met 48 losbladige uitgewerkte voorbeelden in portfolio, variërend van buffetten en eetkamerstoelen tot ledikanten en schoorsteenbetimmeringen. Tevens verscheen de eerste Nederlandse vertaling van E. Viollet-le-Duc, *Histoire d'un dessinateur, comment on apprend à dessiner* onder de titel *Geschiedenis van een teekenaar*.¹⁴ S. Jessurun de Mesquita, leraar aan de School voor Kunstnijverheid in Haarlem, schreef het voorwoord en Henriëtte van der Hoop tekende voor het bandontwerp van deze geheel in de Grasset-letter gedrukte uitgave.¹⁵

Het 'ontwerpen op systeem' van Jan Hessel de Groot

Jan Hessel de Groot (1865-1932) was een door vele collega's bewonderde architect die regelmatig schreef over het rond 1900 zo populaire 'ontwerpen op systeem'. Deze geometrische manier van ontwerpen houdt in dat een stramien van rechte lijnen of driehoeken als onderlegger gebruikt wordt voor het maken van een decoratieve tekening.¹⁶ De Groot had samen met zijn zuster Jacoba in 1896 bij boekhandel Stemler in Amsterdam het boek *Driehoeken bij ontwerpen van ornament* gepubliceerd. Een tweede publicatie van zijn hand verscheen in 1909 bij Van Mantgem & De Does in Amsterdam onder de titel *Iets over evenwicht in architectuur*. Voor zijn volgende boek wendde hij zich tot Jacobus Ahrend, die hij nog kende van boekhandel Stemler. Dat zou vruchten afwerpen, want in 1911 verscheen het boek *Kleurharmonie* in een oplage van 600 exemplaren. Giovanni Fanelli noemt het in zijn overzichtswerk over de Nederlandse architectuur onmisbaar bij de bestudering van de in Nederland zo belangrijke theorieën over vorm.¹⁷ In 1912 zou bij Ahrend een tweede boek van De Groot uitkomen onder de titel *Vormharmonie*. De oplage was nog bescheidener, namelijk 400 exemplaren. Zijn hele leven lang zou De Groot de grootst mogelijke moeite blijven doen om zijn ideeën te publiceren, maar Ahrend hield het na deze twee weinig succesvolle boeken

¹³ De oorspronkelijke Duitse editie verscheen in 1911 bij Springer Verlag in Berlijn.

¹⁴ De eerste druk van de Franse editie verscheen in 1879 bij J. Hetzel & Cie. in Parijs.

¹⁵ De Grasset letter was in 1898 ontworpen door Eugène Grasset. In Nederland werd de Grasset o.a. toegepast door S.H. de Roos in William Morris, *Kunst en Maatschappij* (Amsterdam, A.B. Soep, 1903).

¹⁶ Zie voor het 'ontwerpen op systeem': Simon Thomas 1996.

¹⁷ Fanelli 1978, p. 184.

voor gezien. De doelgroep van in de weinig toegankelijke theorieën van De Groot geïnteresseerde architecten en kunstnijveraars was kennelijk te klein. In 1921 reageerde Jac. van der Kolk, chef van de uitgeverij van Ahrend, op een brief van De Groot waarin deze het voorstel had gedaan voor een nieuwe uitgave met als titel 'Centraliteit',¹⁸ als volgt: '[Wij hebben] het nog eens van alle kanten bekeken [en] zijn tot de overtuiging gekomen, dat wij de exploitatie daarvan niet zoveel zorg zouden kunnen geven, als met het belang der uitgave overeenstemt'. Hij verwees De Groot naar Wasmuth Verlag in Berlijn in verband met het internationale karakter van het onderwerp. Die uitgave is er niet gekomen; De Groot besloot het boek zelf uit te geven.¹⁹ Voor een volgend boek benaderde De Groot in 1925 opnieuw Jacobus Ahrend. Nu ging het om een publicatie met als werktitel 'Contrapunt in vorm'. Wederom reageerde Van der Kolk namens Ahrend dat de uitgeverij de uitgave niet voor haar rekening kon nemen:

Echter zijn wij gaarne bereid de uitgave op uw kosten geheel te verzorgen en te exploiteeren. Indien u in beginsel daarvoor iets voelt, zullen wij gaarne de copy van u ter inzage ontvangen, ten einde u een prijsopgave te verstrekken voor de levering van een nader, door u op te geven aantal exemplaren. Overigens kunnen wij de exploitatie op ons nemen, indien u ons op den door u vast te stellen verkoopprijs 50% korting wilt toestaan. Op deze basis hebben wij reeds meerdere werkjes voor rekening van den auteur uitgegeven.²⁰

De Groot reageerde dat hij in hoofdzaak met de condities akkoord ging, behalve dat hij vond dat Ahrend 'een klein deel, bijv. 1/3 of 1/4 van de kosten' zou moeten dragen, 'omdat dan het belang van uwer uitgeverszaak direct ermede gemoeid is'.²¹ Er volgde nog een bespreking, maar het zou niet helpen. Ook deze uitgave zou niet bij Ahrend, maar wel bij W.N. Dinger in Bussum verschijnen.²²

In hetzelfde jaar waarin *Kleurharmonie* van De Groot verscheen, publiceerde Ahrend het ambitieuze *Waterbouwkundige constructies. Handboek voor gemeente-architecten, opzichters van rijks- en provinciale waterstaat, waterschap- en polderopzichters, aannemers, uitvoerders en studeerenden, tevens ten dienste van het technisch onderwijs en voor zelfstudie* van M.C. Koole, bestaande uit twee delen tekst en twee delen platen, in het royale formaat 49x37 cm. Het boek kan als opvolger gezien worden van A. Caland, *Handleiding tot de kennis van dijksbouw- en zeeweringskunde* uit 1833, en D.J. Storm Buijsing, *Handleiding tot de kennis der waterbouwkunde* uit 1864.

Even ambitieus was de handleiding voor spoorwegtechnici *De bovenbouw van spoor- en tramwegen* van J.F. Boekholt, waarvan in 1911 de eerste afleveringen verschenen. Het was vier jaar later compleet met een tekstdeel en een atlas. Van de eerder genoemde W.J. Heijdeman verscheen een beschrijving en handleiding voor het gebruik van de rekenliniaal. Het werk is met twaalf drukken – de laatste verscheen in 1970 – een van de meest succesvolle publicaties van Ahrend en Kosmos geweest.

¹⁸ Brief 25-11-1921: Van der Kolk aan De Groot. Een week eerder, in een brief van 19 november, had Van der Kolk aan De Groot laten weten dat *Kleurharmonie* (oplage 600 ex.) uitverkocht was en dat er van *Vormharmonie* (oplage 400 ex.) nog 110 exemplaren resteerden.

¹⁹ De uitgave zou in 1922 verschijnen onder de titel *Vormcompositie en centraliteit*. In de inleiding schrijft De Groot: 'Dit is het eerste van een serie boekjes over **Centraliteit in vorm**. Ik kon er geen uitgever voor vinden, daarom moest ik zelf als uitgever optreden'. Brinkman noemt als uitgever C. Boonacker in Amsterdam, maar die wordt niet in de uitgave vermeld. Wellicht was Boonacker door De Groot bereid gevonden het boekje te distribueren.

²⁰ Brief 26-08-1925: Van der Kolk aan De Groot.

²¹ Brief 08-09-1925: De Groot aan Ahrend.

²² Het boekje zou onder de titel *Vormcompositie. Contrapunt* in 1926 verschijnen in maar liefst drie uitvoeringen: ingenaaid, gekartonneerd en in linnen gebonden. Dinger nam ook de voorraad over van het door De Groot zelf uitgegeven boekje *Vormcompositie*.

In 1912 publiceerde A.W.C. Dwars het eerste deel van *IJzer en ijzerconstructies*. Het voorwoord meldt dat behalve dit eerste inleidende deel nog twee delen zullen volgen, over respectievelijk vaste en beweegbare bruggen, en over ijzerconstructies in de burgerlijke bouwkunde. Het zou echter bij dit eerste deel blijven. In datzelfde jaar verscheen eveneens van Dwars een handleiding voor het gebruik van grafieken voor het controleren en ontwerpen van platen en balken van gewapend beton. Daarnaast kwam een fors aantal andere titels van de pers: van M.J.C. van Eyck een boek over volksbadhuizen, van B.J. Kerkhof, de later succesvolle auteur van een standaardwerk over wegenbouw, een boek over praktische hydrometrie, van J. Landman een boek voor suikertechnici over suikermachines, van W. Slagter een boek over wisselstroom en wisselstroommachines, van O.L. Veenstra een boek over zink, van C. Visser een boek over de riolering van huis en erf, en van het duo G.J. Harterink en Chr. van der Steen twee boeken over tekenen voor werktuigbouwkundigen. Het laat zien hoe breed het scala van uitgaven bij Ahrend op de vakgebieden bouwkunde, civiele techniek, elektrotechniek en werktuigbouwkunde inmiddels was geworden. Een curiosum in het fonds is de vertelling *Undine* van de Duitse schrijver Friedrich de la Motte Fouqué (1777-1843) uit 1912. De vertaling is van Henriëtte van der Hoop, die ook voor het ontwerp van de band tekende. De illustraties zijn van de hand van de nog jonge Jo Daemen, die later veel voor Uitgeverij W.L. & J. Brusse zou werken.²³ Het restant van de oplage werd in 1914 gekocht door L.J. Veen in Amsterdam.²⁴ De in datzelfde jaar uitgegeven *Naamlijst van Hollandsche schilders* van Alb. Plasschaert is eveneens een vreemde eend in de bijt. Ook deze titel zou worden overgenomen, dit keer door boekhandelaar/uitgever J. Emmering in Amsterdam.²⁵

Dat de boekhandel van Ahrend, die in haar prospectussen ook de boeken van de uitgeverij van Ahrend ruimschoots onder de aandacht bracht, vele klanten had in Nederlands-Indië, moge blijken uit de uitgave, in 1913, van een handleiding bij ontwerpen, uitvoering en onderhoud van waterstaatswerken aldaar van E.J. Bergmans.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog liepen de uitgeefactiviteiten van Ahrend sterk terug. Van 1914 tot 1919 waren het vooral herdrukken van de boeken van J. Godefroy die het licht zagen. De enige nieuwe titel was het uit drie deeltjes bestaande *Waterbouwkunde "uit de praktijk voor de praktijk"* van O. Koets uit 1917. Pas in 1920 trok de markt weer aan. Naast nieuwe herdrukken van Godefroy verschenen ook nieuwe titels, waaronder twee die jarenlang succesvol zouden zijn: *Wegenbouw* van de eerder genoemde B.J. Kerkhof, en *Constructie van gebouwen* van de Delftse hoogleraar civiele techniek prof. ir. J.G. Wattjes. Vanaf de tweede druk van 1926 tot en met de zevende en laatste van 1960 zou Kerkhofs standaardwerk over de wegenbouw bij Kosmos verschijnen. Van Wattjes' vierdelige klassieker over de constructie van gebouwen verscheen het vierde deel over kappen het eerst, in 1922. Het zou in 1923 overgaan naar het fonds van Kosmos, waar een jaar later het eerste deel over muren, kelders, funderingen en rioleringen verscheen, en in 1925 het tweede en derde deel over ramen, resp. vloeren en plafonds. Vanaf 1930 tot 1934 zou de tweede druk van *Constructie van gebouwen*

²³ *Undine* is het enige boek dat illustratrice en grafisch ontwerpster Jo Daemen (1891-1944) zou illustreren voor Ahrend en Kosmos. Voor Brusse ontwierp ze de omslagen voor o.a. de achtste druk van C.S. Adama van Scheltema, *Uit stilte en strijd* (1928), de derde druk van *Mei-droom* van dezelfde auteur (1928) en van 1927 tot 1935 zeven omslagen in *Een reeks voor liefhebberijen*, over resp. cactussen, vetplanten, kamerplanten, tuinplanten, rotsplanten, vaste planten en wilde planten. Voor *De heilige vlam. Het sprookje van Stefan Partos* (1927), haar bekendste werk, ontwierp ze band, stofomslag en alle illustraties. Zie Van Faassen/Oldewarris/Thomassen 1993 en Groot 2007, p. 471.

²⁴ In april 1914 kocht L.J. Veen op een fondsveiling 493 ex. van *Undine* à f 0,15. (*Nieuwsblad voor den boekhandel* 19-05-1914, p. 600-605). In 1944 verscheen bij L.J. Veen, Amsterdam en Het Kompas, Antwerpen een nieuwe vertaling van *Undine*. De boekverzorger en illustrator van deze editie is Antoon Herckenrath.

²⁵ Op dezelfde fondsveiling waar L.J. Veen 493 ex. van *Undine* kocht (noot 24), verwierf J. Emmering 1750 ex. van de *Naamlijst van Hollandsche schilders* voor f 23. Dat was iets meer dan een cent per exemplaar van het gebonden boekje waarvan de verkoopprijs bij Ahrend f 1,50 bedroeg.

in bewerkte vorm verschijnen in tien delen.²⁶ De reden daarvoor was dat de onderwerpen over meerdere delen gespreid werden, waardoor men bij belangstelling voor slechts een klein onderdeel kon volstaan met de aanschaf van het betreffende, minder omvangrijke deel. De missie van Wattjes kunnen we lezen in zijn voorwoord bij de tweede druk van het eerste deel: ‘Een architect, die het constructieve gedeelte van zijn ontwerpen niet beheerscht, is niet meer architect, doch decorateur’.²⁷

Van Ahrend naar Kosmos

Vanaf 1922 begon de geleidelijke overgang van het fonds van de N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon Uitgeversmaatschappij naar de op 17 oktober van dat jaar als verzelfstandigd onderdeel van Ahrend opgerichte ‘Uitgevers-Maatschappij “Kosmos”’. Op 1 januari 1923 startte deze haar activiteiten met Ahrends ‘chef van de afdeling uitgeverij’ Jac. van der Kolk als directeur. In 1928 kreeg Kosmos als naamloze vennootschap een onafhankelijke status. Op de achtergrond zou Jacobus Ahrend, de volledig eigenaar van de uitgeverij, tot aan zijn dood in 1956 voortdurend aanwezig blijven. Zoals we later nog zullen zien, gold dat zowel het nemen van belangrijke beslissingen, het geven van advies als het doen van suggesties voor door Kosmos uit te brengen boeken.

In de praktijk betekende de overgang dat titels die waren verschenen onder het impressum van Ahrend vaak een nieuwe band of omslag kregen waarop Kosmos als uitgever werd vermeld.²⁸

Ook kwam het voor dat nog op voorraad liggende bedrukte planovellen van een Ahrend-uitgave opnieuw werden gebonden in een Kosmos-band, met voorin een nieuwe titelpagina. Een voorbeeld is de handleiding van B. van der Worp voor het maken van houten trappen. De eerste druk hiervan verscheen in 1922 bij Ahrend, in 1923 ging deze titel over naar Kosmos en verscheen vervolgens onder het imprint Kosmos in een tweede bindoplage, in een nieuwe band en met een nieuwe titelpagina. Een tweede druk verscheen bij Kosmos in 1927.

In 1923 kwam toch nog een aantal boeken uit onder het impressum van Ahrend, al werden ze in de handel gebracht door Kosmos. Dat geldt bijvoorbeeld voor *De practische electromonteur* van S. Herzog en *Steigerwerken* van Ant. P. Oosterhof. Daarna ging het gehele fonds van Ahrend over naar Kosmos.

Zoals in de inleiding is besproken, werd de uitgeverij van Ahrend langzamerhand weer nieuw leven ingeblazen. De reden daarvan is niet duidelijk. ‘Opnieuw begon de boekhandel aan de Singel met eigen uitgaven’, schrijft Dirk de Wit in zijn geschiedenis van het bedrijf Ahrend.²⁹ Onduidelijk is wie toen verantwoordelijk was voor de uitgeverij. Van de uitgeverij van Ahrend is geen correspondentiearchief bekend en in het Kosmos-archief wordt nergens verwezen naar de activiteiten of uitgaven van Ahrend. Uit niets blijkt dat Kosmos-directeur Van der Kolk er bemoeienis mee had.

Opmerkelijk is dat de weer actieve uitgeverij Ahrend zich op dezelfde terreinen bewoog als Kosmos en vaak ook dezelfde auteurs uitgaf. Veel boeken zouden naadloos in het fonds van Kosmos passen. Wellicht wilde Jacobus Ahrend zijn uitgeefactiviteiten spreiden of concurrentie tussen de twee uitgeverijen bevorderen, met als oogmerk een beter resultaat. De door de Weduwe J. Ahrend & Zoon uitgegeven boeken geven blijk van een hybride fondsopbouw, zoals de titelproductie van 1934 laat zien. In dat jaar verschenen vijf boeken over respectievelijk dieselmotoren, het ontwerpen van kleine land- en zomerhuisjes,

²⁶ Zie voor de uitgaven van Wattjes de hoofdstukken 3.1 en 3.2.

²⁷ J.G. Wattjes, *Muren en aangebouwde schoorstenen. Constructie van gebouwen*, deel I, 2e dr. 1930, p. XI.

²⁸ Een voorbeeld is het in 1920 in de serie *Ahrend's bibliotheek voor kunst, techniek en wetenschap* verschenen deel *Geschiedenis van de bouwkunst in Nederland* van J. Godefroy. De eerste vier pagina's met de serieaanduiding en titelpagina van Ahrend werden vervangen door het imprint van Kosmos. Het boekblok werd in een nieuwe band gezet en het boek kreeg een nieuw stofomslag.

²⁹ De Wit 1996, p. 151.

siersmeedwerk, de hoogovens in IJmuiden, en beschrijvende meetkunde.³⁰ Ze bestrijken de gebieden techniek, architectuur, toegepaste kunst, bedrijfsinrichting en wiskunde. Een jaar later is, met maar liefst vijf titels, een plotselinge aandacht waarneembaar voor alles wat met vliegen te maken heeft. Het is de weerspiegeling van de grote publieke belangstelling in de jaren dertig voor de luchtvaart, vooral dankzij de successen van de KLM en de vliegtochten van de Uiver op Nederlands-Indië. Maar ook Kosmos geeft in datzelfde jaar twee boeken over vliegen uit. Bij Ahrend verschijnen o.a. *Een zweefvlieger vertelt* van M.W.J.M. Broekmeijer en *Vliegerhandboek. Het vliegen in theorie en praktijk* van J.A. Bach; bij Kosmos *Zweefvliegtuigen en zweefvliegen* van H. Kramer en *Het A.B.C. van de moderne vliegtuigtechniek* van dezelfde auteur. Je zou verwachten dat het de voorkeur verdiende alle boeken over vliegen en luchtvaart bij elkaar in één fonds onder te brengen, om daarmee een sterke fondslijn en een sterke positie in de markt op te bouwen. De concurrentie op dit gebied was immers groot: vele uitgevers brachten in die jaren boeken uit over dit rendabele onderwerp.

Behalve voor de luchtvaart was er ook grote belangstelling ontstaan voor de televisie. Ahrend publiceerde in 1935 *Moderne televisie-ontvangst* van M. Leeuwin, maar Kosmos was al eerder op dit terrein actief geweest, blijkens de boeken *Beeldtelegrafie en televisie* van Max Polak uit 1928 en *Hoe maak ik zelf een televisie-ontvanger?* van M.W.H. de Gorter uit 1932. Ook hier geldt dat het voor de hand had gelegen het boek over televisie dat bij Ahrend uitkwam onder te brengen bij Kosmos.

In datzelfde jaar 1935 publiceerde Ahrend het succesvolle leerboek *Gereedschappen, steigers en werktuigen in het bouwvak* van R. Jellema. Dit boek zou na vier drukken in 1952 overgaan naar het fonds van Argus, de opvolger van Ahrend, waar het vervolgens tot 1966 nog vijf keer herdrukt zou worden. Ook voor dit boek geldt dat het niet had misstaan in het fonds van Kosmos.

De jaren 1936 en 1937 geven een tijdelijke terugval te zien in het aantal door Ahrend uitgegeven boeken, zes in totaal. De reden daarvan valt niet meer te achterhalen. Op het gebied van de bouwkunde verschenen *Landmeten en waterpassen* van A. de Vos en *Exploitatie van bouwterreinen* van J. Brinkert. Vermeldenswaard is nog het boek *Letervormen* van Stefan Schlesinger, de huisontwerper van de chocoladefirma Van Houten. Een tweede boek van Schlesinger verscheen in 1939 bij Kosmos onder de titel *Voorbeelden van moderne opschriften voor schilders en tekenaars*.³¹

Bouwkunde en bouwkunst bleven echter een belangrijk fondssegment. Dat moge blijken uit de boeken van de landschapsarchitect J.T.P. Bijhouwer over perspectiefconstructie voor tuinontwerpers, van E. Rijgersberg over kleurenleer en de toepassing daarvan in architectuur en binnenhuiskunst, van W. van der Schrier over bouwen in gewapend beton, van G. Arendzen over het bouwkundig bestek, van J.C. Slebos over de grondslagen voor esthetiek en stijl, en van J.J. Vriend over de geschiedenis van de bouwkunst.³² Daarnaast is er een amalgaam van uitgaven – volgens de geijkte formule meestal in de vorm van hand- of

³⁰ Zie voor de auteurs en titels bijlage A: N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon Uitgeversmaatschappij, Fondscatalogus 1904-1952.

³¹ Zie voor de boeken van Schlesinger hoofdstuk 4.3. Grafische technieken en lettertekenen.

³² J.T.P. Bijhouwer, *Perspectief-constructie zonder verteekening voor tuinontwerpers* (1938); E. Rijgersberg, *Beknopte kleurenleer en de toepassing der kleuren in architectuur en binnenhuiskunst* (1938); W. van der Schrier, *Bouwen in gewapend beton* (1938); G. Arendzen, *Het bouwkundig bestek* (1939); J.C. Slebos, *Grondslagen voor esthetiek en stijl. Architectuur, beeldende kunst, kunstnijverheid* (1939); J.J. Vriend, *Repetitorium voor de geschiedenis der bouwkunst* (1939). Zie ook bijlage A: N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon Uitgeversmaatschappij, Fondscatalogus 1904-1952.

leerboeken – over de galvanotechniek, theoretische mechanica, automobielmotoren, electrotechniek, enz.³³

In de Tweede Wereldoorlog ging het uitgeven onverminderd door: 21 nieuwe titels en 17 herdrukken verschenen tussen 1940 en 1945. Opvallende nieuwkomers zijn *Boerderijen in Nederland*, onder redactie van de Nederlandse Heidemaatschappij, dat drie drukken zou halen, en *Nederlandsche boerenerven* van de eerder genoemde J.T.P. Bijhouwer. Beide boeken getuigen van de hang in de oorlogsjaren naar het platteland.³⁴

Na de oorlog zou Ahrend nog zeven jaar doorgaan, tot 1952, toen het fonds overging in de nieuw opgerichte N.V. Uitgeverij Argus. In die zeven jaar veranderde het fonds van Ahrend niet van karakter. Bouwen, luchtvaart, (auto)techniek en werktuigbouw bleven belangrijke fondslijnen, maar nieuwe gebieden werden niet geschuwd. In samenwerking met de Stichting tot Rationalisatie van het Bouwen 'Ratiobouw' begon Ahrend een reeks publicaties over o.a. geluidsisolatie in woningen en over de organisatie bij de uitvoering van woningbouw in grote series.³⁵ Van D. Zuiderhoek verscheen *De bouwkunst van het kleine landhuis* (1947), waarvan de auteur in het voorwoord met veel gevoel voor de actuele realiteit constateerde dat de aandacht van de Nederlandse architect wel door andere problemen dan buitenhuisjes in beslag werd genomen. Van H.J.W. Thunnissen verscheen een boek over de constructie van historische en hedendaagse gewelven, met een voorwoord van de Delftse hoogleraar en architect M.J. Granpré Molière.

Op het gebied van de luchtvaart kwamen boeken uit over het principe en de toepassingen van radar, over lange-afstand vliegen en over motoren voor de voortstuwing van vliegtuigen. De belangstelling voor de radar, 'het alziend oog, dat zich van mist noch rook iets aantrekt', leidde zelfs tot een tweede druk van het boekje over dit onderwerp. Auteur J. Winters achtte toepassing ervan ook voor de burgerluchtvaart niet uitgesloten.³⁶

Techniek is een verzamelbegrip waaronder veel boeken zijn samen te brengen, en dat is wat Ahrend deed. Autotechniek werd behandeld door A. van Loy in *Lichte dieselmotoren voor automobielen en railtractie* (1946) en *Practische automobielleergang* (1947), door E.H. Mulder Jr. in *Beproevingstoestellen voor het onderzoek naar automobielmotoren* (1939) en door G. Asselbergs in *Reparatie en onderhoud van auto's* (1950). Werktuigbouwkunde is het onderwerp van boeken als *Het lezen van werktekeningen voor de machinebouw* (1943) van G.J. Storm en *Vaktheorie voor metaalbewerkers* (1947) van dezelfde auteur.

De nieuwe terreinen waarop Ahrend zich na de oorlog bewoog, zijn efficiency voor het kantoor, schilderen en tekenen, landbouw, bijen, rijkunst en de cosmetische industrie, met titels als *De praktijk van tijds- en bewegingsstudie voor fabriek en kantoor* (1947) van C.L.M. Kerkhoven; *Het spuiten van lak op hout en metaal* (1948) van J.F.H. Eynsbergen; *Grondslagen voor het schilderen met olieverf* (1948) van Jan Gregoire; *Tekenen op stencil* (1947) van Harry Deen; *Onderzoekingsmethoden van zuivelproducten* (1948) van A. de Vleeschauwer e.a.; *Bijen en bijenhouden* (1948) van J.G. de Roever; *Encyclopaedie der*

³³ J.A.M. van Moll, *Handboek der practische galvanotechniek* (1938); H.J. Stutvoet, *Leerboek der theoretische mechanica voor middelbaar technisch onderwijs* (1938); E.H. Mulder Jr., *Beproevingstoestellen voor het onderzoek van automobielmotoren* (1939); H.M. Noordhoorn Boelen, *Electro- en verlichtingstechniek* (1939). Zie ook bijlage A: N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon Uitgeversmaatschappij, Fondscatalogus 1904-1952.

³⁴ *Boerderijen in Nederland*. Onder redactie van de Nederlandsche Heidemaatschappij (1941, 2e dr. 1942, 3e dr. 1944); J.T.P. Bijhouwer, *Nederlandsche boerenerven* (1944). Onder invloed van de Blut und Boden-theorieën van het fascisme in de jaren 1930 ontstond voor het dorp, als tegenpool van de stad, en het genre van de dorpsroman een hernieuwde belangstelling.

³⁵ Vanaf nummer 3 werd de reeks in dezelfde vormgeving uitgegeven door de Stichting Bouw in 's-Gravenhage, een samenwerkingsverband tussen overheid en bedrijfsleven. Deze stichting was ook de uitgever van het tijdschrift *Bouw*, waarvan het eerste nummer in januari 1946 was verschenen.

³⁶ J. Winters, *Principe en toepassingen van radar* (1946); H.B.M. Hakkenberg van Gaasbeek en W.G.J.J. Hamer, *Lange-afstand vliegen* (1949); H.A. Jansen, *Motoren voor de voortstuwing van vliegtuigen* (1950).

rijkunst (1949) en *Rijden over hindernissen* (1952) van J.H. Kimman; *Handboek voor de cosmetische industrie* (1949) van Jules Leon.

1.2. Jac. van der Kolk Jbzn. en Uitgeversmaatschappij Kosmos

1.2.1. De jaren twintig en dertig

Nadat Uitgeversmaatschappij Kosmos in november 1922 officieel was opgericht, begon de kersverse directeur Jac. van der Kolk in januari 1923 met het nieuwe fonds.³⁷ Dat zou zich blijken een kennisgeving van Kosmos niet beperken tot het terrein waarop de ‘uitgeverszaken der N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon’ zich steeds hadden bewogen, maar het uitgeversbedrijf in algemene zin uitoefenen.³⁸

Het nieuwe fonds had een sterk fundament dankzij de 147 overgenomen titels van de Weduwe J. Ahrend & Zoon Uitgeversmaatschappij, die haar activiteiten naar aanleiding van de oprichting van Kosmos had beëindigd.³⁹ In het eerste jaar kwamen daar 55 nieuwe, onder het impressum Kosmos uitgegeven titels bij, waarvan 37 werden gepubliceerd in de eveneens van Ahrend overgenomen serie *Weten en kunnen*. Voor de naam ‘Kosmos’ was gekozen, om daarmee te kennen te geven dat het uitgeversbedrijf in de meest algemene zin zou worden uitgeoefend, zoals Van der Kolk in 1936 schreef.⁴⁰ Kosmos kreeg als naamloze vennootschap in 1928 een onafhankelijke status. De eerste directeur van deze vennootschap was Jac. van der Kolk, honderd procent eigenaar bleef echter Jacobus Ahrend. Zoals in het vorige hoofdstuk de laatste werd opgevoerd als hoofdpersoon, volgt hier een kenschets van Jac. van der Kolk. Begonnen wordt met Van der Kolks loopbaan tot aan de start van uitgeverij Kosmos in 1923. In plaats van het vervolgens jaar voor jaar bespreken van de uitgaven, is ervoor gekozen om het fonds van Kosmos onder te verdelen in een aantal kenmerkende fondssegmenten en de ontwikkeling van deze segmenten in het volgende hoofdstuk chronologisch te bespreken voor de periode 1923 tot 1960.

In het vervolg van dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de overgang van het fonds van Ahrend naar dat van Kosmos, kennis gemaakt met de auteurs die mee overgingen, en in grote lijnen de ontwikkeling van het fonds van Kosmos vanaf 1923 besproken. Dit gedeelte wordt afgesloten met een schets van de loopbaan van Van der Kolk vanaf 1923 tot 1960, waarin apart aandacht wordt besteed aan diens rol en die van Kosmos in de Tweede Wereldoorlog. Daarna volgt nog een deelhoofdstuk dat gewijd is aan de wederopbouwperiode tot 1960.

Jac. van der Kolk I

Jac. van der Kolk Jbzn. werd op 24 juni 1887 geboren in Aarlanderveen (Z-H.).⁴¹ Hij was de zoon van Jacob van der Kolk (1845-1913) en Saartje Hardenbol (1850-1918). Welke

³⁷ In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 15 december 1922 is het nieuwe logo van Kosmos, ontworpen door André Vlaanderen, afgebeeld, met daarbij de mededeling: ‘in gebruik genomen 17 November 1922’. In hetzelfde nummer staat een advertentie (met het nieuwe logo) waarin de vestiging van de nieuwe uitgeverij werd aangekondigd met als ‘voorloopig adres’ Singel 24 in Amsterdam.

³⁸ KVB PPA Map 207: 1. In dezelfde kennisgeving staat dat de heer M.P. Karsdorp Jr. per 1 januari 1923 tot procuratiehouder zal worden benoemd en zal tekenen: p.p. Uitgevers-Maatschappij “Kosmos”, met daaronder zijn handtekening.

³⁹ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 9 januari 1923. Voor een complete lijst van de overgegangene fondsartikelen, zie Deel II: N.V. Uitgevers-Maatschappij Kosmos, Fondscatalogus 1923-1960. De lijst bevat 71 titels van dertig auteurs, 19 deeltjes van de serie *Examenprogramma's nijverheidsonderwijs* en 57 deeltjes uit de serie *Weten en kunnen*.

⁴⁰ Brief 15-10-1936: Van der Kolk aan dr. J.G. van Dillen over de (niet verschenen) uitgave *Amsterdam van vissersdorp tot wereldstad*.

⁴¹ Waardevolle informatie over Jac. van der Kolk dank ik aan gesprekken met zijn zoon Hans van der Kolk (Kesteren N-B., mei 2009), Noor van der Kolk, de dochter van oudste zoon Jacob (Monster, 6 april 2009) en Mieke van der Kolk, de dochter van jongste zoon Hans (Driebergen, 26 maart 2015). Biografische informatie

opleiding Jacob jr. heeft genoten is niet bekend. Zijn eerste betrekking was bij de Deutsche Buchhandlung A. Dupont, v/h Sulpke's Boekhandel in Amsterdam. Dat valt op te maken uit een brief van 8 oktober 1913 van A. Dupont aan Van der Kolk in antwoord op een niet bewaard gebleven brief van Van der Kolk van 5 oktober.⁴² Dupont was per 1 oktober van dat jaar verhuisd van Spui nr. 6 naar de Keizersgracht nr. 516, bij de Leidsestraat.⁴³ Van der Kolk had hem geschreven dat de verplaatsing hem geen verbetering leek, waarop Dupont toelichtte dat de eigenaars van het pand aan het Spui opnieuw de huur hadden verhoogd en hij bovendien geen contract kon krijgen voor langer dan vijf jaar. Het pand aan de Keizersgracht bood hem een vaste plaats voor de firma. De toeloop is minder dan op het Spui, schreef hij, maar daar stond tegenover dat in de directe omgeving van zijn winkel aan de Keizersgracht weinig concurrentie was en het publiek koopkrachtiger. 'Het meeste spijt mij dat ik hier de passage mis van de hoogleeraren en docenten der Universiteit'. Hij vervolgde met Van der Kolk uit te nodigen eens langs te komen, 'Want bij mij is nog steeds in de aangenaamste herinnering, de tijd, dat Ge bij me werkzaam waart'. Wanneer Van der Kolk in dienst was getreden bij Dupont is niet bekend, maar misschien heeft hij gereageerd op een annonce in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 17 oktober 1905, waarin Dupont een bediende zocht, 'gewoon zelfstandig te werken en bekend met de moderne talen. Aanvangssalaris f 50,- per maand'. In ieder geval heeft Van der Kolk er kennis opgedaan van het boekhandelsbedrijf en van de import van Duitse boeken en tijdschriften. Deze ervaring zou hem van pas komen bij de gerenommeerde boekhandel van C.A. TERNEDEN in Rotterdam, waar hij in 1906 op negentienjarige leeftijd in dienst trad.⁴⁴ Deze boekhandel was na het overlijden van TERNEDEN in 1905 overgenomen door de boekhandel van H.A. KRAMERS & Zoon. De winkel was een gezocht adres in Rotterdam voor belletrie, kinder- en schoolboeken.⁴⁵ Ook TERNEDEN was gespecialiseerd in de import van Duitse boeken en tijdschriften.⁴⁶ In 1911 trouwde Jacob van der Kolk met de vier jaar jongere Marie van Rossum (1891-1970), die hem twee zonen en een dochter zou schenken: Jacob (1913-2002), Mieke (1925-2010) en Hans (1934-2010). Opmerkelijk is het leeftijdsverschil van eenentwintig jaar tussen de oudste en jongste zoon. In hetzelfde jaar dat hij trouwde, kwam Van der Kolk in dienst bij Drukkerij-uitgeverij W.J. THIEME en Cie. aan de Groenmarkt in Zutphen.⁴⁷ In de periode dat Van der Kolk er werkte, van 1911 tot 1915, werd het bedrijf geleid door W.J. Schillemans, die de leiding had over de uitgeverij, en zijn tien jaar jongere broer H.G.J. Schillemans, die verantwoordelijk was voor de productie en verzorging van de boeken. Er werkten in 1913 vijfenzeventig mensen bij Thieme. Het is niet bekend met welke werkzaamheden Van der Kolk bij Thieme belast was. In 1915 keerde Van der Kolk terug naar Rotterdam, waar hij opnieuw ging werken bij de boekhandel N.V. H.A. KRAMERS & Zoon. Daar zou hij ruim anderhalf jaar blijven, zoals blijkt uit een getuigschrift van Kramers ten behoeve van Van der Kolks sollicitatie bij de firma

werd voorts ontleend aan Van der Stoep 1977, p. 204 en het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van 21 augustus 1980.

⁴² Brief 8 oktober 1913 (archief Monique van der Kolk, Driebergen).

⁴³ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 29 september 1913, en het *Algemeen Handelsblad* van diezelfde dag.

⁴⁴ Van der Stoep 1977, p. 204.

⁴⁵ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 24 augustus 1938, p. 536. TERNEDEN had de debietzaak (lees: boekhandel) in 1898 overgenomen van de heren Marijnen & Knuttel en zette de zaak voort onder de naam Ducroissi Goetzee (C.A. TERNEDEN). Na zijn overlijden in 1905 werd de zaak overgedaan aan de boekhandel van H.A. KRAMERS & Zoon, die in 1910 de naam veranderde in Boymans' boekhandel v.h. C.A. TERNEDEN. (*Nieuwsblad voor den boekhandel*, 8 februari 1910). Voor de geschiedenis van boekhandel Kramers zie: M.J. Brusse, *Honderd jaar boekverkoopers 1837 – 1 januari – 1937. Van H.A. Kramers over Kramers en Zn. tot K. Kramers & Boymans: een gedenkschrift*. Delft, Waltman, 1937.

⁴⁶ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 27 december 1902.

⁴⁷ Zie voor de geschiedenis van Thieme in die periode: Kalkwiek 1992, pp. 35-83.

Ahrend. Kramers schreef lovend: 'De Heer Jac. van der Kolk Jzn. heeft vanaf 15 maart 1915 tot op heden [30 november 1916, H.O.] in onzen winkelzaak, Beursplein Rotterdam een leidende positie bekleed. Wij bevestigen gaarne, dat hy in elk opzicht steeds tot onze grootste tevredenheid zijn functie heeft vervuld, en dat hem ingevolge eigen verzoek met ingang van heden eervol ontslag is verleend'.

Jacobus Ahrend, die een chef zocht voor de zich steeds uitbreidende boekhandel van zijn firma, vond in Van der Kolk de ideale kandidaat: ruime ervaring in de boekhandels van A. Dupont in Amsterdam en H.A. Kramers & Zoon in Rotterdam, kennis van de import van boeken en tijdschriften uit Duitsland, en vijf jaar ervaring bij de gerenommeerde drukkerij en uitgeverij van W.J. Thieme en Cie. in Zutphen. Het contract was snel opgemaakt, en de dag nadat Van der Kolk gestopt was bij Kramers begon hij op 1 december 1916 bij Ahrend.⁴⁸

Tussen Ahrend en Van der Kolk werd het navolgende overeengekomen:

De werkgeefster stelt haar medecontractant aan als Chef van haar afdeling Boekhandel en wel voor onbepaalde tijd, aanvangende 1 December 1916, met dien verstande evenwel, dat ieder der partijen de arbeidsovereenkomst kan beëindigen met inachtneming van een opzeggingstermijn van zes maanden. Het loon van den werknemer zal bedragen:

a) f 125,- (een honderd vijf en twintig gulden) per maand.

b) 2% provisie van den netto winst voor zooverre die gemaakt wordt op den verkoop van boeken, welke niet behooren tot het uitgeversfonds van de werkgeefster of tot het uitgeversfonds van de N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon's Boekhandel en

Uitgeversmaatschappij. De werkgeefster is zelfstandig gerechtigd tot de vaststelling van dit winstcijfer, terwijl de werknemer voor de berekening van zijn provisie gehouden is, zich daarnaar te gedragen. De uitbetaling dezer provisie zal plaats hebben eens per jaar en wel voor of op 30 juni van elk jaar, voor 't eerst per 30 juni 1918. De werknemer is verplicht de instructies en opdrachten welke hem door of vanwege de directie van de N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon's Industrie- en Handelsvereniging worden gegeven, stipt op te volgen. Indien de arbeidsovereenkomst eventueel na den 1en December 1917 wordt voortgezet, zal het salaris van den werknemer verhoogd worden naar een maatstaf van minstens f 100,- per jaar.

Van der Kolk zou zich al snel mengen in kwesties die speelden in het boekhandels- en uitgeversbedrijf. Op 30 april 1918 plaatste het *Nieuwsblad voor den boekhandel* een uitgebreide ingezonden brief van Van der Kolk, die hij had ondertekend met 'Leider der afd. Boekhandel-Uitg. der N.V. Wed. J. Ahrend & Zn.' De gepubliceerde brief betreft de zogenaamde 'crisis-toeslag' op de prijzen van de boeken in verband met de sterk gestegen prijzen en kosten direct na afloop van de Eerste Wereldoorlog. Er wordt hier uitgebreid op ingegaan, omdat het exemplarisch is voor de belangstelling van Van der Kolk voor de financiële bedrijfsvoering van de boekhandel en uitgeverij. Van der Kolk ageert in zijn brief tegen het ontbreken van een gelijke berekening van de crisis-toeslagen voor uitgever, boekhandel en consument. Hij vindt dat de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (voortaan afgekort als 'Vereniging') hieraan paal en perk moet stellen. Hij illustreert zijn ongenoegen aan de hand van zijn ervaring met de firma Martinus Nijhoff. Deze heeft op al haar leveranties een crisistoeslag van 5%. Die heffing is niet zozeer het probleem, maar dan moet volgens Van der Kolk wel een uitzondering gemaakt worden voor vervolgwerken. 'Immers evengoed als de *debitant* [boekverkoper, H.O.] *tegenover zijn intekenaren verplicht is, alle afleveringen te leveren op de bij intekening overeengekomen voorwaarden, heeft de uitgever zich aan deze conditiën te houden tegenover den debitant, en heeft hij dus geen recht tijdens de verschijning wijzigingen in den prijs te brengen, tenzij voor*

⁴⁸ Contract van november 1916, met begeleidende brief gedateerd 13 november 1916 (archief Monique van der Kolk, Driebergen).

nieuwe inteekenaren'. [cursivering door Van der Kolk, H.O.]. Als voorbeeld noemt hij de door Nijhoff uitgegeven boeken van J.H. Leliman en K. Sluyterman, *Het moderne landhuis in Nederland* (1916), waarvan de eerste twee van in totaal vijf afleveringen in 1915 waren verschenen, en van J.H. Leliman, *Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroeger eeuwen* (1918). Van *Het moderne landhuis* had de boekhandel van Ahrend bij aanbidding meer dan honderd exemplaren gekocht, van *Huisraad en binnenhuis* tweehonderd exemplaren. Nijhoff had zich niets aangetrokken van het leveren van de nieuwe afleveringen tegen de bij intekening afgesproken prijs en belastte ook deze met 5%, welke toeslag Ahrend niet kon doorberekenen aan de afnemers bij intekening. 'En zou een door de "Vereeniging" voorgeschreven uniforme toeslag van een zeker percentage, waarvan den uitgever zoowel als den debitant elk de helft ten goede komt, tenslotte alle partijen niet kunnen bevredigen', vraagt Van der Kolk zich aan het eind van zijn brief af. De uitgever en boekhandel konden zich wellicht in dit voorstel vinden, maar de derde partij, de consument, werd daarbij over het hoofd gezien.

De overgang van de uitgeverij van de Wed. J. Ahrend & Zoon naar Kosmos

Wat waren nu de werkzaamheden van Jac. van der Kolk bij de afdeling uitgeverij van Ahrend? Om daar een beeld van te krijgen nemen we zijn werkzaamheden in het jaar 1919 onder de loep. Die kunnen we reconstrueren dankzij de bewaard gebleven correspondentie van Van der Kolk met de auteurs in het Kosmos-archief. Deze is opgeborgen in mappen, waarbij elke map de correspondentie bevat met de auteur van een bepaald boek of serie boeken in een bepaald jaar. Soms bevat een map een enkele brief, soms vele honderden. Het archief begint in 1919 en telt voor dat jaar 31 mappen: 29 betreffen auteurs, één een vormgever (André Vlaanderen), en een laatste map heeft het opschrift 'Diversen'. Deze bevat vooral correspondentie over afgewezen boekvoorstellen of manuscripten, maar bijvoorbeeld ook een verzoek van Van der Kolk aan M.A. Rotteveel om voor een nieuw boek over natuurkunde een tekening te maken voor de band.⁴⁹ Van de 29 (potentiële) auteurs met wie gecorrespondeerd wordt, zien we er acht niet terug op de fondslijsten van Ahrend en Kosmos. Elf auteurs hebben één of meerdere deeltjes in de serie *Weten en kunnen* samengesteld en van de resterende tien auteurs publiceren er negen in het fonds van Kosmos.

Bij de acht auteurs, van wie het idee voor een uitgave niet is gehonoreerd of het manuscript niet uitgegeven, treffen we onderwerpen aan als radiotelegrafie, tand- en spiraalraderen en modeljachtbouw. Het omgekeerde, namelijk dat een auteur het verzoek van de uitgever afwijst om een boek samen te stellen over een bepaald onderwerp, komt ook voor. Een voorbeeld daarvan is een door Van der Kolk gewenst boek over rubberchemie en -technologie, waarvoor hij dr. ir. A. van Rossem, docent in Delft, benaderd had.⁵⁰ Ook de architect Jan Wils was door Van der Kolk benaderd, voor een boek over volkswoningbouw. Het niet doorgaan van dit laatstgenoemde boek en van vele andere die Wils had toegezegd maar niet tot resultaat leidden, komt aan de orde in hoofdstuk 3.3.1. De vruchteloze contacten met Jan Wils.

De elf auteurs die in de serie *Weten en kunnen* hebben gepubliceerd, deden dat over de meest uiteenlopende onderwerpen.⁵¹ J.H. Faber was de meest productieve met zestien deeltjes over onder andere een telegraaf toestel, telefoontoestel, volt-ampèremeter en inductieklos. Het eerste deel van de titel luidt steeds 'Hoe maak ik zelf ...', gevolgd door de naam van het te maken object. A.P.J. de Groot verzorgde vier deeltjes over autogeën lassen, frezen, solderen en persluchtwerktuigen. J. Hammes behandelde recepten voor de werkplaats, smeermiddelen, het slijpen en polijsten van metalen, het kleuren van metalen, en het loonstelsel.

⁴⁹ Brief 18-12-1919: Ahrend (Van der Kolk) aan M.A. Rotteveel.

⁵⁰ Map 1919 – Dr. ir. A. van Rossem, Delft.

⁵¹ Voor de serie *Weten en kunnen*, zie hoofdstuk 2A.

G.J. Harterink schreef over het zelf in eigen huis installeren van elektrische leidingen, D. Ingerman over warenkennis, A. Schiffer Jr. over hoe je zelf een familiebioscoop kunt maken, Johs. Ringk, onder het pseudoniem J. Loufrie, over het bouwen van kano's, W. Slagter over de toepassing van elektriciteit, F. Sparenberg over het houden van bijen, H. Stienstra over groente-, bloemen- en fruitteelt, rozen, rode, witte, zwarte en kruisbessen, de boomgaard, snijbloemen, vaste planten en heesters, en P. Vlasblom ten slotte over het vervaardigen van gietmodellen.

Blijven over de tien auteurs die in het reguliere fonds van Ahrend en/of Kosmos hebben gepubliceerd.⁵² M. van Leeven en A. Keppler alleen bij Ahrend, D.J.W. van Dongen en T. Huitema alleen bij Kosmos.⁵³ Technisch ambtenaar van Rijkswaterstaat M. van Leeven stelde een boekje samen over afstandsmeten (tachymetrie), dat in 1920 in een gebonden uitvoering verscheen. Wat betreft omvang en formaat had het in de serie *Weten en kunnen* uitgebracht kunnen worden, maar wellicht werd het voor deze populairwetenschappelijke reeks te wetenschappelijk bevonden.⁵⁴ Het verzoek van Van der Kolk aan Arie Keppler, directeur van de Gemeentelijke Woningdienst in Amsterdam, om mee te werken aan een boek over volkswoningbouw had weliswaar niet tot resultaat geleid, maar wel verscheen in 1926 van zijn hand de brochure *Hoofdverkeerswegen van Amsterdam in oostelijke richting*.⁵⁵

Auteurs van Ahrend naar Kosmos

De acht auteurs met wie Van der Kolk al in 1919 correspondeerde en van wie na 1923 boeken verschenen bij Kosmos, zijn nog representatief voor het op techniek georiënteerde fonds van Ahrend. Het zijn werktuigkundig ingenieur D.J.W. van Dongen, technisch ambtenaar bij de Rijkswaterstaat T. Huitema, directeur van een stoomwalsenbedrijf B.J. Kerkhof, elektrotechnicus Chr. van der Steen, hoogleraar bouwkunde J.G. Wattjes, directeur van de Eerste Ambachtsschool en Avondteekenschool in Amsterdam B. van der Worp Jr., architect L. Zwiers, en leraar aan de Middelbare Technische School in Amsterdam J. Godefroy. Hun boeken, en alle andere door Kosmos uitgegeven boeken, worden hieronder besproken in drie hoofdstukken: 2. Het fonds, 3. Architectuur en 4. Toegepaste kunst.

De boeken van Van Dongen over de moderne werkplaats, van Kerkhof over wegenbouw en van Huitema over aanleg en onderhoud van dijken worden besproken in het tweede hoofdstuk bij respectievelijk de fondssegmenten Techniek en Weg- en waterbouw. Illustratief voor de pogingen van Van der Kolk de uitgeverij na de oorlog nieuw leven in te blazen en auteurs aan zich te binden, is zijn brief van 14 augustus 1919 aan Huitema, waarin hij schrijft:

Gedurende de oorlogsjaren hebben wij geen nieuwe uitgaven ondernomen en wij vreezen, dat dit bij sommigen den indruk zal hebben gevestigd, dat wij ons niet meer met uitgeven bezig houden. Wij achten het daarom gewenscht er uwe aandacht op te vestigen, dat nu de oorlog achter ons ligt, wij het uitgeversbedrijf weder krachtig ter hand hebben genomen. Waar wij ons bepalen tot technische werken en onze uitgaven op moderne en intensieve wijze gaan exploiteeren en propagandeeren, hebben wij de overtuiging, dat een technisch boek niet beter tot zijn recht kan komen, dan wanneer het door ons wordt uitgegeven. Wij vleien ons dan ook met de hoop, dat u met bovenstaande rekening zult willen houden, wanneer u eventueel tot het schrijven van andere werken mocht overgaan.

⁵² Aangezien de serie *Weten en kunnen* door haar karakter, omvang en doelgroep een aparte plaats inneemt in het fonds van Ahrend en dat van Kosmos, is er voor gekozen een onderscheid te maken tussen het reguliere fonds en de serie *Weten en kunnen*.

⁵³ De overige zes auteurs, die zowel bij Ahrend als bij Kosmos hebben gepubliceerd, zijn J. Godefroy, B.J. Kerkhof, Chr. van der Steen, J.G. Wattjes, B. van der Worp en L. Zwiers.

⁵⁴ Map 1919 – M. van Leeven, Weert.

⁵⁵ Map 1919 – A. Keppler, Amsterdam.

Aan dit verzoek van Van der Kolk zou Huitema voldoen, maar pas een kleine dertig jaar later. Toen verscheen in 1947 bij Kosmos van zijn hand het boek *Dijken langs zee, rivieren en kanalen, kaden om polders, droogmakerijen enz. Samenstelling, aanleg, onderhoud*.⁵⁶

Van B. van der Worp Jr. had Ahrend drie handleidingen uitgebracht: een voor het onderwijs in het lijntekenen (1916), een tweede voor het methodisch onderwijs in het vaktekenen (1920) en een derde voor het maken van houten trappen (1923). Van dit laatste boek zou in 1927 bij Kosmos een tweede druk verschijnen in een nieuwe, door Willem Klijn ontworpen band. De architect en veelschrijver L. Zwiers zou behalve bij Ahrend en Kosmos bij nog tien uitgevers publiceren.⁵⁷ Bij Ahrend verscheen in 1904 van hem het succesvolle *Beknopte handleiding voor het landmeten en waterpassen*. Een tweede en derde druk kwamen uit in 1911 en 1919, eveneens bij Ahrend. De vierde (en laatste) druk zou in 1929 bij Kosmos verschijnen. Een voorstel uit 1922 van Zwiers voor een 'boekwerkje' over bouwkundige bestekken werd door Ahrend afgewezen, ondanks dat hij het aanpreef als een zeer actueel en algemeen verwaarloosd onderwerp en 'een zeer groot debiet' beloofde.⁵⁸ Uitgever S.L. van Looy had meer vertrouwen in Zwiers en het onderwerp en zou het boek in 1924 alsnog publiceren.⁵⁹

Van J. Godefroy, die zich voor het eerst bij Ahrend manifesteerde in 1910, verscheen na jaren van voorbereiding in twee kloeki delen de *Geschiedenis van de bouwkunst*. Het eerste deel in 1920 bij Ahrend, het tweede deel in 1923 bij Kosmos.

Hoe Kosmos zich vanaf 1923 zou ontwikkelen tot een algemene uitgeverij, waar de technische boeken steeds meer het veld moesten ruimen voor boeken op gebieden als natuur, plant en dier, lectuur en literatuur, gezondheid en sexuele hervorming, en sport en spel, wordt zichtbaar gemaakt in hoofdstuk 2. Het fonds.

Jac. van der Kolk II

We eindigden het eerste deel van de loopbaan van Van der Kolk op 30 april 1918 toen van hem een uitgebreide ingezonden brief geplaatst werd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* over de zogenaamde 'crisis-toeslag'. In de jaren twintig werd hij steeds actiever in de Vereniging en bezocht hij aan het vak gerelateerde activiteiten. Zo woonde Van der Kolk in 1926 de opening bij van de tentoonstelling 'Het Nederlandsche litteraire boek na 1880' in het Stedelijk Museum in Amsterdam. De kern van de tentoonstelling bestond uit boeken van de groep auteurs die haar hoogtepunt bereikte met de oprichting van *De Nieuwe Gids* in 1885: Jacobus van Looy, Lodewijk van Deyssel, Ary Prins en Herman Gorter. Daarnaast waren boeken van Louis Couperus en Albert Verwey te bewonderen. Tot de genodigden behoorde een aantal vertegenwoordigers van de boekhandel en de uitgeverij, onder wie, behalve Van der Kolk, de leden van het tentoonstellingscomité C.A.J. van Dishoeck en H.C.A. van Kampen, J.M. Meulenhoff, J.F. Beijers, mr. J.G. Robbers, P.H. van Wermeskerken en Is. Querido. Herman Robbers, redacteur van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, hield een geestdriftige toespraak.⁶⁰

⁵⁶ Boeken over architectuur, zoals die van Wattjes, Van der Worp en Godefroy, worden behandeld in hoofdstuk 3. Gezien het grote belang van Wattjes voor het fonds van Kosmos wordt in een aparte hoofdstuk als *case study* zijn succesvolle overzicht van de contemporaine Nederlandse architectuur behandeld, waarvan de eerste bundel in 1925 verscheen onder de titel *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*.

⁵⁷ Zie voor deze uitgevers hoofdstuk 3.3., noot 115.

⁵⁸ Brief 18-10-1922: Zwiers aan N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon.

⁵⁹ L. Zwiers, *Opdracht, bestek, begrooing, besteding, administratie, arbitrage, enz. van bouwwerken. Handboek ten dienste van rijks- en gemeente-besturen, bouwverenigingen, architecten, ingenieurs, opzichters, teekenaars, aannemers, uitvoerders benevens voor onderwijs en zelfstudie*. Amsterdam, S.L. van Looy, 1924. De titel zou later overgaan naar A.W. Sijthoff's Uitgeverij. N.V. in Leiden, die een nieuwe band om het boek liet zetten,

⁶⁰ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 6 april 1926.

In 1928 kreeg Kosmos als naamloze vennootschap een onafhankelijke status. Eerste directeur van de vennootschap was vanzelfsprekend Van der Kolk. Dat zou hij tot 1961 blijven. Op 1 juni 1929 verhuisde Kosmos van Singel 22-24 naar Keizersgracht 133. De uitgeverij zou daarmee niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk verwijderd raken van het moederbedrijf Ahrend, zoals we later nog zullen zien. Kosmos groeide in die jaren sterk, zoals blijkt uit een brief van Van der Kolk aan een van zijn auteurs.⁶¹ Aan J. Godefroy vroeg hij om een tekening van het huis voor de verhuiskaart:

Zoudt u mij het genoegen willen doen van het gebouw, waarvan ik u een zeer duidelijke foto hierbij ter inzage zend, een penteekeningetje te maken, zoodanig dat het na verkleining op ongeveer 3½ x 5½ c.M. een zelfde beeld geeft als de bijgaande oude gevel te Delft. Ik zou dus ook graag de boomen in denzelfden geest geteekend willen zien. Voor de drie ramen van de parterre komen ondergordijntjes tot op ongeveer een derde van de hoogte. Die wilt u er wel op teekenen, om niet den indruk te geven, dat het huis onbewoond is geteekend. Ons naambord komt rechts van de deur, ongeveer op dezelfde hoogte als de bel links. Vanzelfsprekend moet het bordje 'Te Huur' vervallen.⁶²

Ook het uitgeversvignet zou gewijzigd worden. Het inmiddels gedateerde vignet van André Vlaanderen uit 1922 werd in 1933 vervangen door een nieuw logo naar ontwerp van Anton Kurvers. Het woord 'Uitgeversmaatschappij N.V.' is gezet in de vorm van een cirkel, met daar schuin doorheen het woord Kosmos. 'Met zuiver typografische middelen is een voorstelling van het heelal (den kosmos) gegeven'.⁶³ In een moeite door ontwierp Kurvers voor Van der Kolk ook nieuw briefpapier met 'bijpassende couverts' in het lettertype Memphis.⁶⁴ Beiden waren tevreden, Kurvers schreef aan Van der Kolk: 'Ik meen ook dat het zoo goed is; onopvallend, doch voornaam'. Het honorarium voor het in zwart en blauw uitgevoerde ontwerp werd verrekend met zeven door Kurvers gewenste Kosmos-uitgaven.⁶⁵ In 1933 had Kosmos een stand op de Boekenbeurs die van 4 tot 12 november gehouden werd in de Stedelijke Feestzaal in Antwerpen. Naar aanleiding daarvan verscheen een artikel in *De Boekenkast* onder de kop 'Een en ander over het ontstaan en de ontwikkeling van Uitgeversmaatschappij "Kosmos" te Amsterdam', waarin vermeld wordt dat ook in Vlaanderen Kosmos goed bekend is:

De heer Van der Kolk vertelde ons, dat hij onlangs bij een bezoek aan Parijs, aangenaam verrast was in zooveel boekhandels zijn architectuur-uitgaven voorhanden te vinden. Niet alleen prijken zij in alle boekwinkels, die zich in architectuur en kunsten hebben gespecialiseerd, doch ook algemeene zaken als Le Soudier op de Boulevard St. Germain hielden de uitgaven steeds in voorraad. Er bestaat voor deze uitgaven belangstelling in alle landen van Europa, in Amerika en in Japan. [...] Het technische boek is onder de uitgaven van 'Kosmos' altijd een belangrijke plaats blijven innemen.⁶⁶

Na de eerder genoemde brief over de 'crisis-toeslag' zou Van der Kolk nog een beperkt aantal malen in de openbaarheid treden met een ingezonden brief in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. In 1932 gebeurde dat met een stuk over België en de Hollandse uitgevers.⁶⁷ Aanleiding was een verslag in de *NRC* van de 'Week van het Vlaamsche Boek', waarin de

⁶¹ Brief 29-08-1945: Van der Kolk aan Th. van Swieten.

⁶² Brief 29-05-1929: Van der Kolk aan J. Godefroy.

⁶³ Uitgevers-boekmerk in KVB PPA Map 207: 1.

⁶⁴ Brief 17-11-1933: Van der Kolk aan Kurvers.

⁶⁵ Brief 17-12-1933: Kurvers aan Van der Kolk.

⁶⁶ *De Boekenkast*, 1933, nr. 8, p. 126.

⁶⁷ Jac. van der Kolk Jzn., 'België en de Hollandsche uitgevers', *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 6 december 1932.

journalist uit het succes van de manifestatie de conclusie trok dat het jaar daarop het succes nog groter zou zijn en voor de exposanten nog winstgevender. Het bezoek had de verwachtingen verre overtroffen, beaamde Van der Kolk, maar van winstgevendheid was geen sprake. Hij had als exposant de kosten net kunnen dekken en veronderstelde dat bij de mede-exposanten hetzelfde het geval was. Toch stemde de verkoop die hij tot dan toe in België had Van der Kolk tevreden: ‘Wij kunnen er ons slechts over verheugen, dat wij zoo lang geprofitteerd hebben van den grooten achterstand in de boekenproductie in Vlaanderen; dat de Vlamingen deze thans zelf ter hand hebben genomen is niet alleen hun goed recht, doch hun cultureele plicht’.

Heeft Van der Kolk zich voor zover bekend in het openbaar nooit uitgelaten over zijn opvattingen en denkbeelden, des te actiever was hij binnen de Vereeniging en de Nederlandse Uitgeversbond. In 1921 had hij het lidmaatschap van de Uitgeversbond overgenomen van Jacobus Ahrend.⁶⁸ Vanaf 1929 zou hij een groot aantal bestuursfuncties bekleden.⁶⁹ Van 1929 tot 1931 was Van der Kolk lid van de Commissie voor Betalingsmoeilijkheden van de Nederlandse Uitgeversbond, waarvan het laatste jaar als voorzitter.⁷⁰ Daarna werd hij in 1932 lid van de Commissie voor het Bestelhuis van de boekhandel, welk lidmaatschap drie jaar zou duren, en een jaar later van de Commissie voor het Handelsverkeer, welk lidmaatschap – met onderbrekingen – zou duren tot 1956.

Bestuursfuncties en -activiteiten

Van 1934 tot 1938 was Van der Kolk lid van de Commissie voor de Collectieve Reclame (CCR), de latere CPNB, waarvan de laatste twee jaar als voorzitter.⁷¹ Op 1 april 1938 werd in Den Haag de Boekenweek geopend met een gala-avond. Dankzij de inspanningen van de CCR waren maar liefst drie leden van het kabinet aanwezig. Van der Kolk sprak een kort woord ter inleiding, om daarna het woord te geven aan minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen J.R. Slotemaker de Bruine voor de openingstoespraak. Daarna volgden een causerie van Gerard Walschap getiteld ‘Hoe komt men er toe te schrijven’, de opvoering van ‘Titiana’, een ‘schets’ door A. den Hertog, een optreden van de declamator Paul Huf, een aanklacht tegen de bedreigde cultuur van Anton van Duinkerken, en de een-acter ‘Men schrijft ons’ van Eduard Verman. Men sprak van een onvergetelijke avond. Na afloop verenigden zich boekhandelaren en uitgevers in restaurant Dijers op het Buitenhof, waarbij een welgemeende hulde werd gebracht aan de heren Van der Kolk en Visser die deze uitstekend geslaagde avond hadden georganiseerd.⁷²

In datzelfde jaar vond in juli de 121ste Algemene Vergadering van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels plaats in Hotel Groot Badhuis in Zandvoort. In het bestuur hadden zitting J.C. Tjeenk Willink (voorzitter), en de leden M.J. Visser, Mr. A. Loosjes, C. Dietrich, Jac. van der Kolk Jzn., F.L. van der Bom, A.M.E. van Dishoeck en H.H. Kok Bzn. Van der Kolk was penningmeester. De nieuwe spelling eiste de meeste aandacht op, een nachtmerrie voor boekverkopers en uitgevers. Ook het commissieverslag van de Commissie voor de Collectieve Reclame (CCR), waarvan Van der Kolk voorzitter was, lokte discussie uit. Het boekenweekgeschenk, waarvoor de CCR verantwoordelijk was, was slecht gevallen. Het bevatte gedeeltes die voor een christelijk publiek aanstootgevend waren. Geen wonder, zo luidde de kritiek, als er geen leden die stichtelijke lectuur uitgaven zitting hadden

⁶⁸ Zie: *De Nederlandsche Uitgeversbond. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan op 1 december 1930*. Amsterdam 1930 en *De Uitgever*, jrg. 5, nr. 3, maart 1922, p. 25. Ahrend was vier jaar lid van 27-12-1917 tot 31-12-1921, Van der Kolk van 7 september 1921 tot 1961.

⁶⁹ Zie voor een overzicht van de bestuurlijke werkzaamheden van Van der Kolk: KVB PPA Map 207: 1.

⁷⁰ *De Uitgever* jrg. 12, nr. 1, januari 1929 en jrg. 14, nr. 1, januari 1931.

⁷¹ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 6 juli 1934.

⁷² *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 6 april 1938.

in de CCR. Van der Kolk sprak in zijn antwoord van een ‘cause célèbre’. De CCR had een redactiecommissie samengesteld waarin een dame, mej. Zernike, en een katholiek, Antoon Coolen, zaten in de veronderstelling dat zij voor de dag zouden komen met een geschenk waartegen geen morele of godsdienstige bezwaren te verwachten waren. Na afloop van deze discussie traden Van der Kolk en Visser af als leden van de CCR en werden zij hartelijk bedankt voor het vele verrichte werk. Daarmee was tevens de CCR uitgeluid en kon de opvolger, de Boekenweek-Commissie, haar arbeid aanvangen. ’s Avonds werd gedineerd met de ca. tweehonderd leden. Er werd een toast uitgebracht op H.M. de Koningin en na het zingen van het Wilhelmus namen diverse sprekers het woord, onder wie Van der Kolk, die een toast uitbracht op de scheidende bestuursleden. ‘Om ongeveer 9 uur gingen we uiteen’.⁷³ De financiële kant van het uitgeverschap heeft altijd de interesse van Van der Kolk gehad. Dat deze interesse is terug te zien in zijn bestuursfuncties, spreekt bijna vanzelf. Hij was van 1938 tot 1941 penningmeester van twee commissies: de Commissie voor het Boekhuis, dat in 1917 een nieuw gebouw had betrokken aan de Herengracht 124-128 in Amsterdam, naar ontwerp van architect B.J. Ouëndag, en van de Commissie voor het Centraal Boekhuis. In 1938 werd Van der Kolk ook penningmeester van het Bestuur van de Vereeniging. Daarnaast was hij lid van twee andere commissies: van 1937 tot 1940 van de Commissie Vakopleiding voor het boek- en grafisch bedrijf, en van 1938 tot 1940 van de Commissie voor de Bibliotheek. In 1940 had de Vereeniging een prijsvraag uitgeschreven voor een legpenning ter gelegenheid van de herdenking van het 125-jarig bestaan. Deze penning moest kunnen worden gebruikt als presse-papier. Van der Kolk maakte deel uit van de jury die de ontwerpen beoordeelde, samen met de beeldhouwer L. Bolle (die later vervangen zou worden door M. Andriesse), dr. H.E. van Gelder, Jac. A. Jacobs, mr. A. Loosjes, I. Noothoven van Goor en jhr. W.J.H.B. Sandberg.⁷⁴ De eerste prijs werd gewonnen door Dirk Bus uit Den Haag.⁷⁵ Alle bestuurlijke functies van Van der Kolk stopten in het begin van de oorlog, maar er kwam een belangrijke nieuwe bestuurlijke functie voor in de plaats. In 1940 werd hij voorzitter van de Contact-Commissie VUB. De werkzaamheden van deze commissie komen hieronder aan de orde. Na de oorlog zou Van der Kolk nog een keer een bestuurlijke taak op zich nemen, die echter slechts één jaar zou duren: van 1948 tot 1949 was hij lid van het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond.

1.2.2. De oorlogsjaren

Nog steeds een belangrijke bron voor de rol van uitgevers in de Tweede Wereldoorlog is de vierdelige uitgave *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie* van Adriaan Venema, ondanks het feit dat de auteur vele vijanden maakte met zijn zucht tot ontmaskering van lieden die ‘fout waren geweest in de oorlog’.⁷⁶ Een blik in het register van de vijf boeken (deel 3 verscheen in twee banden) leert dat uitgeverij Kosmos alleen ter sprake komt in relatie tot de auteur Jan Mens⁷⁷ en wordt genoemd in de bijlagen IV en X van het vierde deel.⁷⁸ Bijlage IV vermeldt de belangrijkste vooroorlogse uitgeverijen, gerangschikt naar hun bruto omzet in 1938. Van de 58 uitgeverijen neemt Kosmos de 47ste plaats in met een bruto omzet van f 50.000.⁷⁹

⁷³ Verslag in *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 13 juli 1938.

⁷⁴ *De Standaard*, 2 januari 1940.

⁷⁵ *Nieuwsblad voor den boekhandel* 12 juni 1940.

⁷⁶ Adriaan Venema, *Schrijver, uitgevers en hun collaboratie*. 4 dln. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1988-1992. Deel 1: *Het systeem* (1988); deel 2: *De harde kern* (1989); deel 3A: *De kleine collaboratie* (1990); deel 3B: *S. Vestdijk* (1991); deel 4: *Uitgevers en boekhandelaren* (1992).

Voor Venema, zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Adriaan_Venema (19 oktober 2015).

⁷⁷ Deel 3A: *De kleine collaboratie*, p. 25.

⁷⁸ Deel 4: *Uitgevers en boekhandelaren*, p. 499 en 506.

⁷⁹ Ter vergelijking: Wolters in Groningen staat op de eerste plaats met een bruto omzet van f 1.764.000 en een met Kosmos vergelijkbare uitgeverij als W.L. & J. Brusse in Rotterdam heeft een bruto omzet van f 80.000.

Bijlage X geeft de ledenlijst weer van de Nederlandsche Uitgevers Bond op 1 januari 1942. Daaruit blijkt dat op twee na alle 58 in bijlage IV genoemde grootste uitgeverijen in 1938 in de oorlog gewoon doorgingen met hun werkzaamheden.⁸⁰ Na de oorlog is van deze uitgevers als enige A.J.G. Strengtholt in Amsterdam geschorst wegens onwaardig gedrag tijdens de bezetting.⁸¹

Jac. van der Kolk III

Van der Kolk wordt door Venema alleen vermeld in verband met de hiervoor genoemde Contact-Commissie VUB, waarin de besturen van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, de Koninklijke Nederlandsche Uitgeversbond en de Nederlandsche Boekverkoopersbond samenwerkten.⁸² Van der Kolk vertegenwoordigde de Vereeniging, A.M.E. van Dishoeck de Uitgeversbond, en M.J. Visser de Boekverkoopersbond. Mr. C. Vrij was secretaris. Door de veelbewogen meidagen van 1940 waren in het boekenvak talloze problemen gerezen, die om snel en adequaat handelen en zakelijke beslissingen vroegen. Van der Kolk had de reputatie dat hij dat als geen ander kon, wat mede blijkt uit het feit dat hij voor het voorzitterschap werd gevraagd. De commissie, waarvan de besluiten bindend waren, had twee taken: het nemen van beslissingen bij problemen die door de omstandigheden waren ontstaan tussen uitgevers en boekverkopers en, waar nodig, contact opnemen met de overheid.⁸³ Over het algemeen waren de betrokken partijen lovend over het werk van de commissie. Dat bestond bijvoorbeeld uit het maken van tabellen ter vaststelling van de met omzetbelasting verhoogde prijzen als gevolg van de herinvoering van de omzetbelasting op het boek op 1 januari 1941. In toenemende mate echter moest de commissie zich bezighouden met de eisen en als ‘wens’ ingeklede bevelen van de bezetter, die zich bijzonder voor het boek interesseerde als propagandamiddel voor de nationaalsocialistische denkbeelden. De Contact-Commissie moest al spoedig een ernstige overtreding bekendmaken, omdat een boekhandelaar een catalogus verspreid had met titels van boeken waarvoor uitgevers en boekhandelaren geen reclame mochten maken. De commissie dwong daarbij geen verbod af, maar suggereerde niet ‘opvallend veel’ Engelse romans te etaleren. Geregeld verschenen er mededelingen van de Contact-Commissie VUB in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. Zo reageerde de commissie op de vele vragen die werden gesteld. Een der meest voorkomende vragen had betrekking op de voorschriften betreffende de door de bezetter niet gewenste, in de Duitse taal verschenen of daaruit vertaalde boeken, en die welke een anti-Duitse strekking hadden:

Kunt u mij een lijst verstrekken van die boeken? Neen dat kan de C.C. niet; dat kan niemand. Er is hier te lande geen instantie welke censuur uitoefent en dus ook geen lijst van ‘verboden’ boeken en wij meenen daarvoor dankbaar te mogen zijn, al is het dan ook zoo dat de thans bestaande toestand op iederen boekhandelaar individueel meer verantwoordelijkheid legt, hem dwingt tot eenige inspanning, tot overleg en waakzaamheid. Waar nonchalance toe kan leiden, heeft men in de mededeeling in het vorig nummer van het Nwsbl. kunnen lezen en bij voortduring zal de C.C. er op moeten hameren: laat ieder uitgever en boekhandelaar bij voortduring indachtig zijn aan de bona-fide naleving van dit gentlemen’s agreement. Zagen we nog niet voor enkele dagen om een nieuw verschenen werk van een Nederlandsch auteur een

⁸⁰ Niet op de ledenlijst van 1942 staan Querido Verlag N.V., dat zijn activiteiten in 1940 staakte (NV Em. Querido’s Uitgeversmaatschappij staat wel op de lijst) en Uitgeverij ‘De Steenuil’ in Amsterdam.

⁸¹ Venema 1992, p. 519.

⁸² Zie voor de werkzaamheden van de Contact-Commissie VUB: Venema 1992, pp. 19-21, en Furstner 1965, pp. 13, 14.

⁸³ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 29 mei 1940.

reclame-strookje, waarop ter aanprijzing de naam van een Duitsch emigrant voorkwam? Zeker was dit onachtzaamheid en de uitgever bleek natuurlijk terstond bereid de fout te herstellen, doch dit had kunnen voorkomen worden, met eenig meer gevoel voor verantwoordelijkheid. Ofschoon men er niet in alle gevallen mede geholpen zal zijn, wil de C.C. toch wijzen op het nut van Koehler & Volckmar's Lagerkatalog van een der laatste jaren. De werken, welke daarin voorkomen, kan men zonder eenig voorbehoud verkoopen, alsmede ook de vertalingen ervan in de Nederlandsche of andere talen. Voorzichtigheid is geboden met boeken in de Deutsche taal, welke in Zwitserland zijn uitgegeven; voorzoverre deze in genoemde catalogus voorkomen, kan men ze veilig verkoopen; zoo niet dan levere men alleen op uitdrukkelijke bestelling en voor zoover de inhoud niet van politieke aard is.⁸⁴

De commissie moest zich uit de aard van haar werkzaamheden in heel wat bochten wringen, maar heeft dat op behendige wijze weten te doen, aldus H. Furstner in het gedenkboek 1940-1965 van de Vereeniging.⁸⁵ Ook Dingeman van der Stoep, oud-redacteur bij uitgeverij Bosch & Keuning, concludeerde: 'Haar laveren was zeer behendig'.⁸⁶

In 1941 speelde een kwestie die voor Van der Kolk opnieuw aanleiding vormde een brief te sturen naar het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. Deze werd geplaatst onder de titel 'Waarheid – en liefst ook 'n beetje waardigheid – in de reclame'. Het ging om de ergerniswekkende manier waarop sommige uitgevers hun nieuwe uitgaven in het *Nieuwsblad* aanprezen:

Men schroomt niet zeer middelmatige en zelfs onbeduidende boeken tot meesterwerken te proclameeren en tracht elkaar te overtreffen in het gebruik van dwaze en belachelijke superlatieven. Wie meent met dergelijke advertenties de lezers te kunnen imponeeren, moet wel geen hogen dunk hebben van het intellectueel peil van het meerendeel onzer boekverkoopers. [...] Een ander kwaad, dat in den laatsten tijd in de advertenties in het *Nieuwsblad* herhaaldelijk valt te constateeren, is de onware en valsche voorstelling van oplaag- en verkoopcijfers.⁸⁷

Van der Kolk noemde als voorbeeld N.V. De Pelgrim te Eindhoven. Die sprak in verband met een van haar boeken van een eerste oplage van 13.000 exemplaren die in drie dagen zou zijn uitverkocht na één advertentie in de KRO-gids, een tweede druk van 6.000 exemplaren, die ter perse ging en na Kerstmis zou verschijnen, en een derde druk van 10.000 exemplaren, die begin januari gedrukt zou worden. Blijkbaar, aldus Van der Kolk, was de tweede druk al vóór verschijnen verkocht, vandaar de haast om een derde druk op te leggen. Vervolgens fileerde hij de werkelijke verkoop aan de hand van hem beschikbare reële cijfers en vroeg zich af wat de uitgever hiermee dacht te bereiken. Hij gaf nog een tweede voorbeeld en concludeerde dat, gezien de zich steeds uitbreidende overheidsbemoeienissen, alles vermeden moest worden dat aanleiding gaf tot een onjuiste voorstelling van zaken met betrekking tot de winstmogelijkheden in het uitgeversbedrijf en de boekhandel. Dat was een kwestie die hij ook al had aangekaart in 1932, naar aanleiding van de door een journalist van de *NRC* veronderstelde grote winsten van de Nederlandse uitgevers met de verkoop van hun boeken in België. Hij vroeg zich tot slot af of het *Nieuwsblad* dergelijke advertenties niet moest weigeren.

Naast de Contact-Commissie VUB werd een Verbindingscommissie ingesteld met, opnieuw, Van der Kolk als voorzitter. Deze commissie, waarin ook J.R. Meulenhoff zitting had en waarvan mr. A. Kluyver secretaris was, voerde besprekingen met de Departementen en de

⁸⁴ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 7 augustus 1940.

⁸⁵ Furstner 1965, p. 14. Furstner was tweede secretaris van de Vereeniging en hoofd van de Afdeling Boekhandel en Uitgeverij aan de toenmalige Frederik Muller Academie in Amsterdam.

⁸⁶ Van der Stoep 1977, p. 181.

⁸⁷ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 5 februari 1941.

Rijksbureaus over papierleveranties en materiaalproblemen.⁸⁸ Direct na de oorlog zou de commissie haar taken voortzetten.⁸⁹

Het fonds in de oorlog

In de periode van 1940 tot en met 1944 zijn er bij Kosmos 42 nieuwe titels verschenen en een veelvoud daarvan aan herdrukken. Van achttien titels in 1939 zou het aantal teruglopen tot elf titels in 1940, om weer op te leven in 1941 met maar liefst twintig nieuwe titels. Daarna daalde het aantal nieuwe uitgaven in verband met de papierschaarste sterk: vijf titels in 1942, vier in 1943 en twee in 1944. De acht in 1945 verschenen titels zijn na de bevrijding op 5 mei uitgegeven.

De onderwerpen van de boeken werden steeds vaker toegesneden op de schaarste aan voedingsmiddelen en gebruiksartikelen. Reeds in het eerste oorlogsjaar publiceerde Herman A. Bennink het boekje *Mais-mogelijkheden in Nederland*, dat behalve een beknopte handleiding voor de maiscultuur ook maisrecepten voor de keuken bevat. Het zou in 1942 en 1944 herdrukt worden. Van Paul Burckhardt verscheen in datzelfde jaar *Koken in 15 minuten* met eenvoudige gerechten die snel waren klaar te maken. Het al in 1936 gepubliceerde receptenboek van Ellen Carlsen voor het rauw inmaken van bessen en andere vruchten, bleek in de oorlog weer goed van pas te komen. Er verschenen herdrukken in 1941, 1944 en 1945. Ook G.W. van der Helm speculeerde met de titel van zijn brochure *Kweekt zelf groente in tijden van nood* op de steeds beperktere voedselvoorziening. Met succes, want er verschenen in drie jaar tijd vijf drukken. In 1941 verscheen onder de titel *Van tuin tot tafel* nog een tweede handleiding voor het zelf kweken, bewaren en bereiden van groente. Al deze uitgaven en de uitgaven die hierna genoemd worden, worden uitgebreid besproken in hoofdstuk 2. Het fonds.

Zuinig aan doen was het parool, en daarop speelden Paul Guermonprez en Atie Siegenbeek van Heukelom in met hun in 1941 verschenen boek *Practisch bezuinigen. Huis-, tuin- en keukenpraatjes in dagen van distributie*. De dames B. Schot en J. van Moosel stelden in hetzelfde jaar een praktische handleiding samen voor het knippen en naaien van dames- en kinderkleding onder de titel *Maak zelf uw eigen kleding*. Het nijpende gebrek aan benzine en diesel leidde tot creatieve oplossingen voor automobilisten. Onder de titel *Auto-zuiggas-generatoren* besprak H.D.E.G. Zoetelief Norman een aantal daarvan.

Waren de middelen schaars, er was een overvloed aan vrije tijd. Die werd voor een groot gedeelte besteed aan lezen. Er is vermoedelijk nooit zoveel gelezen als in de Tweede Wereldoorlog, en de verkoop van boeken was bijgevolg ongeëvenaard. De uitgevers raakten hun enorme voorraden, die waren ontstaan tijdens de economische crisis in de jaren dertig, snel kwijt.

De vrije tijd kon worden gevuld met het lezen van een groot aantal door Kosmos uitgegeven boeken. Jan Mens was bijzonder populair. Diens eerste boek bij Kosmos, *Mensen zonder geld*, waarvan de eerste vier drukken waren verschenen in 1939, werd in 1940 en 1942 herdrukt. Zijn tweede boek *De Gouden Reael* uit 1940 zou in de oorlog nog vijf keer herdrukt worden. Over de zittingen van de Amsterdamse politierechter, waarin allerlei kleine misdaden worden behandeld, verscheen in 1941 *Hellend vlak of de misdaad in miniatuur* en in hetzelfde jaar *Koen. Roman van een jongen*. De laatste roman van Jan Mens die in de oorlog verscheen was *Waterland* uit 1943.

Over Jan Mens schrijft Venema dat hij zich had aangemeld bij de op 22 november 1941 opgerichte Kultuurkamer om zijn roman *Waterland* bij Kosmos te kunnen publiceren. Hij bemoeide zich met niemand, en de nationaal-socialisten waren niet in hem geïnteresseerd. Vermoedelijk geneerde hij zich voor zijn aanmelding, want toen *Waterland* in 1949 werd

⁸⁸ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 20 augustus 1941.

⁸⁹ *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 17 mei 1945.

herdrukt, veranderde hij de titel in *Goud onder golven*.⁹⁰ Mens was als rasverteller dan wel niet ingelijfd bij de ‘volkse’ literatuur, hij had wel onder de vlag van de Kultuurkamer doorgepubliceerd, wat hem op een jaar uitsluiting kwam te staan.⁹¹

Naar aanleiding van deze uitsluiting schreef Mens op 8 oktober 1945 aan Van der Kolk dat hem nu twee mogelijkheden openstonden: hij zocht een baantje of hij zocht een andere uitgever. Geen van de twee beviel hem: ‘De andere oplossing [een andere uitgever, H.O.] is beter, doch lijkt mij weinig elegant. Ik gevoel me bij u thuis, wij werken nu zeven jaar samen zonder één wanklank’. Hij besluit zijn brief met talloze ideeën voor nieuwe boeken, waarvan het eerste resultaat, de biografie *Meester Rembrandt*, in 1946 verscheen.

Naast oorspronkelijke Nederlands proza verschenen ook drie vertalingen, respectievelijk uit het Italiaans *Blinde wegen* (1940) van Augusto Garsia, en uit het Duits *Brood* (1941) van Karl Waggerl en *Angela Koldewey* (1943) van Bettina Ewerbeck. Felix Augustin publiceerde in 1941 het boek *Hedendaagsche Duitsche letterkunde* en een taalgids met de titel *Frisch uw Duitsch op!*, een jaar later gevolgd door een leerboek voor de middelbare school, *Die deutsche Umgangssprache* (1942). Augustin was in 1933 uit Duitsland vertrokken met zijn halfjoodse vrouw, de schrijfster Elisabeth Augustin. Opmerkelijk genoeg had hij in 1937 in het nationaal-socialistische tijdschrift *De Waag* een artikel gepubliceerd over de Duitse schrijver Heinrich Zillich, een notoire anti-semiet met omstreden politieke ideeën.⁹² Zijn vrouw had in het daaropvolgende nummer van *De Waag* een kort verhaal van Zillich vertaald.⁹³ Daarna zouden beiden niet meer in het tijdschrift publiceren. Augustin heeft Heinrich Zillich geen plaats gegeven in zijn *Hedendaagsche Duitsche Letterkunde*. Klaarblijkelijk was de liefde bekoeld.

Voor andere vormen van vrijetijdsbesteding zorgden Huib Luns met zijn instructieboek *Schilderen met olie verf* en J.F.Ch. Dix met *Uw tuin een lusthof. De verzorging van den tuin*. De somberte van deze dagen kon tevens worden verdreven met het boek *Optimisme, bron van levensmoed en levenskracht* uit 1940 van Johannes Neumann, van wie in datzelfde jaar ook de tweede druk verscheen van het in 1937 uitgegeven *Leven zonder angst*.

De overige door Kosmos in de oorlog gepubliceerde nieuwe titels geven de meest uiteenlopende onderwerpen te zien. We noemen als voorbeeld een aantal nog niet genoemde boeken die in 1940 verschenen: *Spiegeltje, spiegeltje aan den wand. Een populaire handleiding voor de schoonheidsverzorging van de vrouw* van Liesbeth le Coultre-Mulder, *Muziek en luisteraar. Een boek voor concert-bezoekers en radio-luisteraars, die muziek beter willen leeren verstaan en genieten* van de Amerikaan Harry Allen Feldman, *Medische sportkeuring* van C.J. van Mervennée en Th. Smeding, *Landmeten en waterpassen* van H.J. Struyk en, zeer actueel, *Eerste hulp bij luchtaanvallen* van J. Voskuyl, arts bij de Gemeentelijke Gezondheidsdienst in Amsterdam.

Het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming

Het uitgeven van boeken werd in de Tweede Wereldoorlog sterk beperkt door de eisen die de bezetter stelde aan de inhoud van de boeken en door de grondstoffenschaarste, met name het gebrek aan papier. Op 27 november 1940 had Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart een nieuw departement opgericht, het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK), naar analogie van het Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda in Berlijn, dat onder leiding stond van Joseph Goebbels. Tegelijkertijd werd het toenmalige Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) omgedoopt tot Departement van

⁹⁰ Venema 1990, p. 25.

⁹¹ Venema 1990, p. 257.

⁹² Felix Augustin, ‘Heinrich Zillich, woordvoerder van Zevenbergen’, *De Waag*, 20 februari 1937, p. 109.

⁹³ Heinrich Zillich, ‘De eer van Koetsier Daniël’, vert. Elisabeth Augustin, *De Waag*, 27 februari 1937, pp. 126, 127.

Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming (OWK). De nationaalsocialist dr. Tobie Goedewaagen werd benoemd tot secretaris-generaal van het DVK, de Duitsgezinde hoogleraar Jan van Dam kreeg de leiding over het Departement van OWK.⁹⁴

Aan J.C.L.B. Pet, auteur van het in 1943 verschenen boek *Stedebouwkundige beschouwingen*, legt Van der Kolk op heldere wijze de ingewikkelde procedure uit voor het verkrijgen van toestemming tot publiceren:

De aan het Dept. voor O.W. en K. ontvangen manuscripten worden aan een 'deskundige' ter beoordeling gezonden. Wordt het manuscript door deze goedgekeurd, dan beoordeelt het Dept. de belangrijkheid der uitgave, met het oog op het beschikbare papier. Het Dept. heeft maandelijks over een kwantum de beschikking, waarvan een gedeelte bestemd voor onderwijs-uitgaven en een kleiner deel voor wetenschappelijke uitgaven. Dit laatste kwantum, dat toch al niet groot was, is in het begin van dit jaar gehalveerd. Het is dan ook lang niet toereikend voor de uitgaven, waarvoor toestemming wordt aangevraagd. Men plaatst de uitgaven in volgorde van belangrijkheid op een lijst en eerst wanneer er papier voor beschikbaar gesteld kan worden, wordt de aanvraag met gunstig advies doorgezonden naar een commissie van het Dept. van Handel, die nagaat of bij de uitvoering de nodige zuinigheid in acht genomen is en die ten slotte ook nog de toestemming kan weigeren. Is deze tweede instantie gepasseerd, dan wordt de goedkeuring gevraagd van een Duitse instantie en eerst daarna gaat de aanvraag naar het Rijksbureau voor de Grafische Industrie. Daar wordt dan nagegaan of papier uit de voorraad van den uitgever of den drukker moet worden betrokken of dat een aankoopvergunning moet worden verstrekt.⁹⁵

De Nederlandsche Kultuurkamer en de papierschaarste

Om te kunnen publiceren moesten kunstenaars, architecten, ontwerpers en schrijvers lid zijn van de op 25 november 1941 opgerichte Nederlandsche Kultuurkamer. Het Duitse equivalent, de Reichskulturkammer, was al in 1933 opgericht door de eerder genoemde Goebbels. Van der Kolk ging met dat gegeven pragmatisch om. De Groep Kunstambacht van het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstambacht van de Kultuurkamer had op 18 september 1942 een brief gestuurd naar Kosmos met het verzoek om inlichtingen te verstrekken betreffende de heer F. Verbruggen en diens werk. Van der Kolk antwoordde:

Wij kunnen u alleen mededelen, dat wij den heer V. op grond van zijn door hem getoonde meubelontwerpen beschouwen als een zeer begaafd ontwerper. Wij hebben ons dan ook tegenover den heer V. bereid verklaard een werk van zijn hand uit te geven met voorbeelden van goede moderne meubels, natuurlijk op voorwaarde, dat hij lid van de Nederlandse Kultuurkamer zou zijn. Een eventueel verzoek van den heer V. als zodanig te worden toegelaten ondersteunen wij dan ook gaarne.⁹⁶

De reden is niet bekend, maar het meubelboek van Verbruggen, die na zijn opleiding aan het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs in Amsterdam vijf jaar werkte bij de firma Reens van binnenhuisarchitect en meubelontwerper Richard Reens, is niet verschenen.

Papierschaarste lijkt de meest waarschijnlijk verklaring, want na de oorlog schreef Van der Kolk aan Verbruggen dat de papiersituatie helaas nog niet zodanig verbeterd was dat hij het meubelboek kon uitgeven.⁹⁷

Ook bij het in 1941 verschenen boek *Auto-zuiggas-generatoren* van H. Zoetelief Norman was papierschaarste de reden dat het niet herdrukt werd. In 1942 waren van de 1800 exemplaren

⁹⁴ Zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Departement_van_Volksvoorlichting_en_Kunsten (21-10-2015).

⁹⁵ Brief 13-04-1943: Van der Kolk aan Pet.

⁹⁶ Brief 24-09-1942: Van der Kolk aan de Groep Kunstambacht van het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstambacht [der Nederlandsche Kultuurkamer], Den Haag.

⁹⁷ Brief 20-12-1945: Van der Kolk aan Verbruggen.

van de eerste druk nog 100 exemplaren over. De bewerking ten behoeve van de tweede druk duurde Van der Kolk te lang en hij schreef aan Zoetelief Norman: ‘Ben ik goed ingelicht, dan neemt het aantal op gas rijdende auto’s weinig of niet meer toe, terwijl veel wagens verdwijnen’.⁹⁸ Ook vroeg Van der Kolk zich af of hij wel toestemming zou krijgen voor de herdruk. Het antwoord van het Departement van OWK was positief en dat advies zou worden doorgestuurd naar de Commissie van Beroep. Voorwaarde was wel dat de oplage beperkt moest blijven tot 1800 exemplaren en dat ‘door betere uitbating van den zetspiegel de omvang met ten minste 2 vel [diende] te worden ingekrompen’.⁹⁹ Het positieve advies zou niet worden gehonoreerd door de Commissie van Beroep.

Een onaangename impasse

Van der Kolk onderging de oorlog gelaten, zoals de meeste uitgevers en zoals de meeste Nederlanders. Van al dan niet openlijk verzet was geen sprake, maar er werd ook niet geheuld met de vijand. Het nationaal-socialistische gedachtegoed was niet aan Van der Kolk besteed en hij distantieerde zich na de oorlog van auteurs of uitgevers die zich in de oorlog onwaardig hadden gedragen. Dat wordt bevestigd door een brief van 19 juli 1945 van Van der Kolk aan Rie de Hoog-van Wessem, waarin hij meldt dat het manuscript dat haar man hem ter lezing had aangeboden in de brandkast was blijven liggen. Hij schrijft:

Je bent nu wel in een zeer moeilijke positie geraakt door de politieke gezindheid van je man. Het spijt mij, dat ik je een nieuwe teleurstelling moet bezorgen. Niet alleen kan je man niet meer zijn functie als leeraar [aan de Gemeentelijke H.B.S. in Delft, H.O.] hervatten, maar ook is het hem verboden te publiceren. Het is alle schrijvers, die zich bij de Kultuurkamer gemeld hadden verboden werk te publiceren, maar dit geldt natuurlijk in nog sterkere mate en ongetwijfeld voor langere duur, voor hen, die lid van de N.S.B. waren. Er is dan ook geen sprake van, dat binnen afzienbare tijd werk van de hand van je man het licht zou kunnen zien. Voor jou is dat natuurlijk zeer te betreuren, doch je man heeft deze consequenties te aanvaarden. Het manuscript “De bergprinses” zal ik aan jouw adres terugzenden, nadat mij gebleken is, dat deze brief je bereikt heeft.

Uit een brief aan de volkshuisvestingexpert H.G. van Beusekom kunnen we Van der Kolks opinie over ‘foute’ uitgevers opmaken. In 1944 verscheen van de hand van Van Beusekom bij A.J.G. Strenght in Amsterdam het boek *Woningbouw. Problemen en perspectieven*. Dat had hij geschreven op verzoek van de uitgever, van wie hij daarvoor nooit gehoord had, schreef Van Beusekom aan Van der Kolk. Hij had inmiddels de tekst voor de tweede druk gereed gemaakt. Die verschilde van die van de eerste omdat de maatschappelijke ontwikkelingen vele wijzigingen noodzakelijk maakten en er nu allerlei zaken vermeld konden worden die in 1944 niet mochten worden gezegd. Het contract gaf Strenght het eerste recht op herdruk, maar Van Beusekom had inmiddels begrepen dat zijn uitgever geschorst was, hetgeen hem in ‘een onaangename impasse’ had gebracht. Hij vervolgde: ‘Ik wend mij thans tot u, aangezien uitgaven als deze het meest op uw terrein liggen, althans meer dan op dat van eenigen anderen mij bekenden uitgever’.¹⁰⁰ Van der Kolk zal zich met de laatste zin geveeld hebben gevoeld, maar hij oordeelde hard:

Het is inderdaad voor u zeer te betreuren, dat uw boek indertijd bij de firma S. [Strenght, H.O.] het licht heeft gezien. Wij verbazen er ons meermalen over hoe lichtvaardig sommige auteurs zijn met de keus van hun uitgever. Nu uw naam eenmaal

⁹⁸ Brief 17-11-1942: Van der Kolk aan Zoetelief Norman.

⁹⁹ Brief 14-12-1942: Departement van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming (p.o. Hofstede, namens voorzitter prof.dr. J. van Dam) aan Kosmos.

¹⁰⁰ Brief 20-05-1945: Dr. ir. H.G. van Beusekom aan Van der Kolk.

verbonden is geweest met die van een uitgever, die reeds geruime tijd ongunstig bekend staat, is het ons niet mogelijk werk van u in ons fonds op te nemen. Merkwaardig genoeg eindigde hij zijn brief met de tip: ‘Het is mogelijk, dat een uitgever van uitsluitend technische uitgaven anders tegenover deze zaak staat. Wij zouden u daarom in overweging willen geven u met uw voorstel te wenden tot de N.V. Wed. J. Ahrend & Zn., Afd. Uitgeverij, Singel 22, Amsterdam’.¹⁰¹ Dat roept eens te meer de vraag op hoe de verhouding is tussen de zusteruitgeverijen Kosmos en Ahrend, die beide eigendom waren van Jacobus Ahrend. Daarover zullen we verderop meer vernemen dankzij het dienstverband van de latere Querido-uitgever Reinold Kuipers bij eerst Ahrend (1940-1944) en later Kosmos (1945).

Het personeel

Wie de medewerkers zijn geweest van Van der Kolk en hoeveel er in dienst waren bij Kosmos in de periode 1923 tot 1960 is lastig te achterhalen. In het Kosmosarchief ontbreekt bedrijfsinformatie over het personeel, zoals bijvoorbeeld een loonadministratie, en er zijn geen verwijzingen naar verjaardagen of jubilea. Alleen in brieven aan auteurs vinden we af en toe bij toeval informatie over het personeel. De enige die in een persbericht wordt genoemd is M.P. Karsdorp Jr. Bij de officiële oprichting van Kosmos in november 1922 was vermeld dat Karsdorp per 1 januari 1923 tot procuratiehouder zou worden benoemd en zou tekenen met: ‘p.p. Uitgevers-Maatschappij “Kosmos”’, met daaronder zijn handtekening.¹⁰² Daarna wordt Karsdorp voor het eerst weer genoemd in 1934 in een brief van J.M. Brasser aan Van der Kolk, waarin Brasser Van der Kolk en ‘mijnheer Karsdorp’ bedankt voor de zorg die ze hadden besteed aan de mooie uitvoering van zijn boek *Bouw zelf uw zeilboot*.¹⁰³ Uit een latere brief blijkt dat Karsdorp met Brasser het plan voor een nieuw boek had besproken. Begin januari 1936 wenste Wattjes Van der Kolk veel geluk en voorspoed in het nieuwe jaar en dat gold ook voor ‘de mij bekende heeren Karsdorp en Keizer’.¹⁰⁴ Keizer komen we later nog tegen. Vier jaar later schreef Zoetelief Norman een brief waarin het eerste gedeelte aan Van der Kolk is gericht en het tweede aan Karsdorp over hoe de kopij moet worden aangeleverd.¹⁰⁵ In 1944 had de auteur G. van Herwaarden door Karsdorp voor de kerstdagen bij Van der Kolk aan huis in Bussum een haas laten bezorgen.¹⁰⁶ De laatste informatie over Karsdorp vinden we in een brief uit 1954 van Van der Kolk, waarin hij spreekt over ‘onze procuratiehouder de heer Karsdorp’.¹⁰⁷ Maarten Pieter Karsdorp Jr. was op dat moment 31 jaar in dienst bij Kosmos.

De meeste informatie over de medewerkers vinden we in een brief uit 1943 van Van der Kolk aan Wattjes, waarin hij schrijft Wattjes behulpzaam te willen zijn bij het bezoeken van gebouwen in Amsterdam in verband met een voorgenomen boek over binnenhuisarchitectuur in die stad, maar dat hij personeelsproblemen heeft:

De Heer Mulders, die dit de vorige keer heeft gedaan, werkt in Duitsland, terwijl een andere employé, de Heer Blom eveneens onze dienst heeft moeten verlaten. De Heer Keizer kunnen wij hiermede niet belasten, omdat hij geen bezoek aan ariërs mag

¹⁰¹ Brief 05-06-1945: Van der Kolk aan Van Beusekom.

¹⁰² KVB PPA Map 207: 1. De vader van Karsdorp, Maarten Pieter Karsdorp (1863-1918), was boekhandelaar in Amsterdam. *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 17-12-1918, p. 1470 en 21-09-1923, p. 894.

¹⁰³ Brief 08-04-1934: J.M. Brasser aan Van der Kolk.

¹⁰⁴ Brief 04-01-1936: Wattjes aan Van der Kolk.

¹⁰⁵ Brief 30-12-1940: Zoetelief Norman aan Kosmos. Zoetelief Norman is de auteur van *Auto-zuiggas-generatoren. Hun werkingwijze en hun behandeling* (1941).

¹⁰⁶ Brief 27-12-1944: Van der Kolk, Gabriëllaan 1, Bussum, aan G. van Herwaarden.

¹⁰⁷ Brief 10-11-1954: Van der Kolk aan Gebr. Voorwalt.

brengen. Onder ons vrouwelijk personeel hebben wij er geen, die voor dit werk geschikt is. Wij doen nog moeite hiervoor iemand buiten ons personeel te vinden.¹⁰⁸ Genoemde Mulders komt ook ter sprake in het verslag van een bespreking van Van der Kolk en Ahrend op 14 januari 1942. Daarin werd afgesproken dat ‘de heer Mulders’ zich in verbinding zou stellen met W.Th. Seegers van C&A. Met een nazaat van de oprichters van dit kledingwarenhuis, Clemens en August Brenninkmeyer, had Ahrend een ontmoeting gehad en Seegers was volgens Brenninkmeyer in staat over ‘Faserstoffe’ [vezeltextiel, H.O.] een geschikt boekje te maken. De voornaam van Mulders wordt niet genoemd, waarover hij contact met Seegers moest opnemen is niet bekend en ook valt uit het verslag niet op te maken dat Mulders in dienst is bij Kosmos.¹⁰⁹ Van Blom weten we uit een brief van 5 november 1941 van Van der Kolk aan ene Heringa dat hij tot voor kort de afdeling uitgeverij van de firma De Bussy had geleid. We weten verder bij toeval dat onder het personeel iemand van Joodse afkomst was, want Van der Kolk schrijft na de oorlog aan een van zijn auteurs: ‘Van ons personeel ontbreekt helaas nog één man. Hij was van Joodse afkomst en zal wel niet meer terugkeren’. Het personeelslid noemt hij niet bij naam.¹¹⁰ Misschien was het de heer Keizer, die geen bezoek aan ariërs mocht brengen.

Reinold Kuipers

Eén personeelslid springt er echter uit en dat is Reinold Kuipers (1914-2005), de latere directeur van De Arbeiderspers en uitgeverij Querido. Hij werd in mei 1940 reclameassistent bij de Wed. J. Ahrend & Zoon.¹¹¹ Kuipers heeft zijn herinneringen te boek gesteld, die in 2009 zijn verschenen onder de titel *De boekvormer*.¹¹² Hij denkt daarin met grote sympathie terug aan Jacobus Ahrend, de ‘kleine maar dekselse oprichter’ van de Wed. J. Ahrend & Zoon, met wie hij dagelijks over boeken praatte. Kuipers zat in een kantoor dat ‘het voorportaal tot zijn heiligdom’ vormde. Omdat Kuipers’ herinneringen een interessante blik werpen op de bemoeienis van Ahrend met uitgeverij Kosmos, laten we hem hier uitgebreid aan het woord:

In de jaren twintig werd de uitgeverij [van Ahrend, H.O.] tot Kosmos verzelfstandigd. De chef, Jac. van der Kolk Jzn., werd verdirecteerd. Mijn Ahrend kon het uitgeven toch niet overlaten. Er ontstond binnen de onderneming wederom een fonds, na de Bevrijding ook gesepareerd, als Argon [moet zijn: Argus, H.O.], en later aan Elsevier verkocht. Kosmos is nu van Kluwer.

Kosmos bleef met Van der Kolk in hoge mate technisch, maar mijn baas wilde meer. Hij bedacht de Kosmos-Eerstelingen-Prijs, die jaarlijks voor een roman werd uitgelooft. Toen de indrukwekkend samengestelde jury twee keer geen prijs maar een eervolle vermelding had toegekend en dit de derde maal weer zou gebeuren, kwam mijn Ahrend in opstand. De prijs moest geen lachertje worden en dus worden uitgekeerd, decreteerde hij. Zo kreeg Jan Mens hem voor *Mensen zonder geld*. En zo kreeg Kosmos een auteur van bestsellers.

¹⁰⁸ Brief 10-06-1943: Van der Kolk aan Wattjes. Opgemerkt moet worden dat alleen de correspondentie met betrekking tot boeken over architectuur, kunst en toegepaste kunst is doorgenomen. Het Kosmos-archief bevat nog duizenden brieven, die betrekking hebben op boeken die in andere fondssegmenten zijn verschenen. De kans is dan ook groot dat bij het doornemen van die brieven meer informatie over de medewerkers van Kosmos wordt gevonden.

¹⁰⁹ Het boek verscheen in 1942 bij Kosmos onder de titel *Manufacturen, confectie, bond. Practische textielwarenkennis voor leerlingverkoopers(sters) enz.* Zie hoofdstuk 2 voor een bespreking ervan.

¹¹⁰ Brief 11-10-1945: Van der Kolk aan P. Spaander, auteur van het in 1944 verschenen boek *Zweminrichtingen*.

¹¹¹ Over Kuipers en de periode van Kuipers bij Ahrend en Kosmos, zie: Sötemann 1990, p. 136 en Sjoerd van Faassen en Hans Renders, ‘Dagelijks bedillend. Reinold Kuipers als uitgever’, in: Van Faassen/Renders/Stuyck 2010, pp. 22-57.

¹¹² Kuipers 2009, pp. 30-33.

Eveneens in de tweede helft van de jaren dertig was er een auteur die zijn werk zelf uitgaf, eerst *De verhalen* en vervolgens *De zwerftocht*. Hij noemde zich als uitgever De Arend en was net als mijn baas te Amsterdam gevestigd. De boeken werden goed besproken. Er kwamen bestellingen van boekhandelaars aan De Arend te Amsterdam. De post wist niet beter te doen dan ze bij de onderneming van mijn Ahrend te bezorgen. Zo kreeg hij, die eigenlijk nog altijd alles zelf wilde doen, ze in handen. Hij was geïntrigeerd. Hij ontbood Van der Kolk (tenslotte was hij diens baas) en droeg hem op contact met de auteur van *De verhalen* en *De zwerftocht* te zoeken. Zo kwam Belcampo bij Kosmos.

Na de Oorlog vond mijn baas dat ik, een boekengek net als hij, mij in de uitgeverij moest bekwamen. Ik werd secretaris van Van der Kolk. Van der Kolk werd dus mijn leermeester. Kort na mijn komst te zijnen kantore wees mijn mentor mij op de brandkast. Hierin zaten tijdens de Oorlog opgespaarde manuscripten. Ik moest er maar eens naar kijken. Bij de handschriften was zo'n blauw schoolschriftomslagje met losse blaadjes, inderdaad met de hand geschreven en dan nog wel in potlood, geloof ik. Ik vroeg Van der Kolk wat dit was. 'Het is niks', zei de leermeester, 'ik heb het Jan Mens laten lezen en die zegt dat het niks is'. 'Mag ik het eens lezen?' vroeg ik bescheiden. Het mocht. Ik nam het 's avonds mee naar huis. De volgende morgen zei ik tegen mijn mentor: 'Het is ongelooflijk goed. Wij moeten het meteen uitgeven'.

'Toe dan maar,' zei Van der Kolk. Ik liet mijn bewonderde vriend Frans Hazeveld direct een omslag tekenen. Zo kwamen tamelijk vlug na de Bevrijding Belcampo's *Nieuwe verhalen* uit, dankzij wat mijn Ahrend met mij voorgehad had.

Op 1 mei 1946 trad ik bij De Arbeiderspers in dienst en was ik zelf uitgever. Met mijn Ahrend, die het mij niet kwalijk nam, had ik nog wel eens contact. Van der Kolk zag ik in organisatorisch verband (hij was een coryfee van de uitgeversbond) jarenlang geregeld. Beiden zijn geschiedenis.

Het probleem met herinneringen is vaak dat iemand die zijn persoonlijke geschiedenis reconstrueert de neiging heeft eigen verdiensten te benadrukken en sympathieën te overdrijven (Kuipers heeft het over 'mijn Ahrend'). Ahrend was volgens Kuipers de grote man met de ideeën, en dat was tot op zekere hoogte ook zo, maar het reduceren van Van der Kolk tot uitvoerder van Ahrends ideeën doet hem tekort. En hoe weet Kuipers dat het Ahrend was die Belcampo in huis haalde en vervolgens Van der Kolk 'ontbood' en 'opdroeg' contact met hem op te nemen? Zijn bron moet Ahrend zelf geweest zijn, want in de tijd dat het speelde werkte Kuipers nog niet bij Ahrend. Bovendien blijkt uit een verslag van een bespreking van Van der Kolk met Schönfeld Wichers (Belcampo) op 26 september 1945 niet dat Van der Kolk niets in Belcampo's manuscript *Nieuwe verhalen* zag, zoals Kuipers beweert. Integendeel, hij had Schönfeld Wichers verteld dat o.a. papierschaarste de reden was dat *Nieuwe verhalen* nog niet was verschenen en hem te kennen gegeven dat hij hem niet graag naar een andere uitgever zag vertrekken.¹¹³ Toen het besluit tot uitgave eind december 1945 was genomen, was het ook Van der Kolk die de correspondentie voerde met Schönfeld Wichers en niet Reinold Kuipers.¹¹⁴ Dat Kosmos in hoge mate technisch georiënteerd was, zoals Kuipers beweert, is bezijden de waarheid. Kosmos had zich op het moment dat Kuipers in 1940 bij Ahrend in dienst kwam al lang ontwikkeld tot een algemene uitgeverij van fictie en non-fictie. Van der Kolk zelf was guller in zijn mening over Kuipers. Hij schreef in 1946 aan De Arbeiderspers in een vertrouwelijke brief:

¹¹³ Verslag bespreking 26-09-1945: Van der Kolk met Schönfeld Wichers.

¹¹⁴ Zoals bijvoorbeeld blijkt uit een brief van 21 december 1945 van Van der Kolk aan Schönfeld Wichers, waarin hij refereert aan het laatste telefoongesprek dat ze voerden en het voorstel doet de bundel *Nieuwe verhalen* in verband met de papierschaarste in een beperkte omvang en oplage spoedig te laten verschijnen, om later een grotere herdruk uit te geven.

De heer R. Kuipers, door u per 1 mei a.s. benoemd tot hoofd van uw uitgeversbedrijf, is bij ons werkzaam sedert 1 augustus 1945. Gaarne voldoe ik aan uw verzoek u mijn persoonlijk oordeel over den heer K. te doen kennen. Mijn oordeel over de persoonlijke eigenschappen van den heer K. is in alle opzichten gunstig. Hij is een sympathieke jongeman, volkomen eerlijk en betrouwbaar. Zijn algemene ontwikkeling staat op een hoog peil, hij is intelligent en zeer belezen. Van typografie weet hij zeer veel, terwijl hij die kennis ook met smaak weet toe te passen. Daarbij is zijn liefde tot het boek buitengewoon groot. Alle eigenschappen, die hem stellig geschikt maken voor een leidende functie in het uitgeversbedrijf. Of hij daarnaast ook de commerciële leiding met succes zal kunnen voeren, zal in de praktijk moeten blijken. Op dit gebied heeft hij bij ons geen gelegenheid gehad zijn geschiktheid te tonen.¹¹⁵

Een aantal werkzaamheden die Kuipers voor Kosmos heeft verricht, vinden we terug in het Kosmos-archief. Zo voerde hij op 16 september 1945 gesprekken met Nelly Bodenheimer over de illustraties voor het prentenboek *De familie Kakelbont*, waarbij Bodenheimer f 350 vroeg voor het door haarzelf op steen brengen van de tekeningen.¹¹⁶ Kuipers stuurde de tekeningen onder dankzegging retour; papierschaarste en een moeizame exploitatie van andere boeken waren de oorzaak dat het boek niet kon worden uitgegeven.¹¹⁷ Met Alice Horodisch-Garnman correspondeerde hij over haar schetsen voor het stofomslag van de roman *Het verdeelde hart* van Peter van Steen: 'Wij zenden u hierbij de schetsen van het stofomslag en de band voor v. Steen, Het verdeelde hart terug. Zoals u reeds telefonisch is medegedeeld hebben wij het omslag met de bloempjes gekozen. De heer Van der Kolk heeft u reeds gevraagd, zo mogelijk de hartvorm der bloemen iets duidelijker te accentueren, natuurlijk zonder het effect dat het goedkoop wordt'.¹¹⁸

Aangezien Van der Kolks Engels niet al te best was, zoals we uit zijn correspondentie met Engelse uitgevers over mogelijke vertalingen van de boeken van Wattjes kunnen opmaken, lag het voor de hand dat hij dat aan Kuipers overliet. Die schreef eind 1945 in beter, maar zeker niet perfect Engels een uitgebreide brief aan J.W. Eides Forlag in Bergen, Noorwegen, over eventuele Noorse vertalingen van een viertal boeken van Jan Mens, te weten: *Mensen zonder geld*, ('this book describes touchingly but not without humour the life of the unemployed in Amsterdam'), *De Gouden Reael* ('the subjects of this work are an Amsterdam sailors' pub and its inhabitants at the end of the past century'), *Koen* ('a book about an Amsterdam boy') en *Waterland* ('a historical novel about Leeghwater, who three centuries ago transformed lakes into land and thus became a hero of Holland'). Hij vatte het aanbod als volgt samen: 'We hope that you will take an interest in the writings of the man, who, once an unemployed billiard-maker, became one of the Netherlands' most popular authors'.¹¹⁹

Wat Van der Kolk overduidelijk aan Kuipers toevertrouwde, was het lezen van ingestuurde manuscripten, waarop Kuipers in de meeste gevallen afwijzend reageerde. Het in 1945 ingestuurde manuscript 'Het kwade gerucht' gaf geen aanleiding uitgave te overwegen en dat stuurde hij dan ook terug naar de auteur J.F. Jesterhoudt. Op een brief van Jack Hoeke van het Groenewoud antwoordde Kuipers: 'Hoewel uw brief van 6 November 1945 ons niet de indruk geeft, dat U het schrijversvak beheerst, zullen wij toch gaarne eens kennis maken met uw werk'. Mejuffrouw P.H.J. Lefébre in Ommen liet hij weten dat evenals alle andere uitgevers Kosmos gedurende de bezettingsjaren een groot aantal manuscripten had verzameld, en hij

¹¹⁵ Brief 19-03-1946: Van der Kolk aan De Arbeiderspers.

¹¹⁶ Brief 17-09-1945: Nelly Bodenheimer aan Kosmos.

¹¹⁷ Brief 29-11-1945: RK (Reinold Kuipers) aan Nelly Bodenheimer.

¹¹⁸ Brief 13-02-1946: RK (Reinold Kuipers) aan Alice Horodisch-Garnman.

¹¹⁹ Brief 03-12-1945: RK (Reinold Kuipers) aan Eides Forlag.

voegde er weinig hoopgevend aan toe: ‘Ons dunkt, dat het verschijnen van uw boek “Onder Hollanders” niet zo haastig behoeft te geschieden’.¹²⁰

1.2.3. De wederopbouw

Na de Eerste Wereldoorlog had Van der Kolk de toekomst met vertrouwen tegemoet gezien blijkens zijn brief aan de auteurs, waarin hij hen er op attent maakte dat Ahrend het uitgeversbedrijf weer krachtig ter hand had genomen’.¹²¹ Na de Tweede Wereldoorlog pakte Van der Kolk op even energieke wijze de draad weer op, en het was spoedig weer *business as usual*. In juli 1945 stuurde hij een door architect D. Zuiderhoek getekende decoratieve kaart *Nederland anno 1945* als presentje naar 28 van zijn belangrijkste auteurs. In het begeleidende briefje schreef hij: ‘De eerste uitgave, die wij in vreedstijd het licht kunnen laten zien, is geen boek, doch een decoratieve kaart van Nederland, die naar wij hopen kan bijdragen tot versterking van de liefde voor ons land en zal opwekken tot deelneming aan de wederopbouw’.¹²²

Dat de periode na de oorlog voor veel nieuwe activiteiten en dus uitgaven zou zorgen had Van der Kolk al in 1943 juist ingeschat. In een brief aan een van zijn auteurs vroeg hij zich af welke uitgaven na de oorlog een goede kans zouden maken. Doordat de bouw meerdere jaren vrijwel had stilgelegen, verwachtte Van der Kolk na de oorlog een grote bedrijvigheid in het bouwvak. Naar zijn mening zou daardoor de behoefte ontstaan aan goede voorbeelden van eenvoudige woningbouw.¹²³ Aan Wattjes vroeg hij in april van dat jaar of hij iemand wist die voor hem een boek over bouwmaterialen wilde samenstellen.¹²⁴

Om te kunnen vaststellen hoe het fonds zich na de oorlog ontwikkelde, volgt hieronder eerst in het kort het gehele fonds, met aparte aandacht voor de boeken op het gebied van architectuur, kunst en toegepaste kunst. Alle genoemde boeken worden uitgebreid behandeld in de hoofdstukken 2 t/m 4.

Verminderde activiteit

Van de oprichting in 1923 tot en met 1939 verschenen bij Kosmos 307 titels, van 1940 tot en met 1945 vijftig titels, en van 1946 tot en met 1960 169 titels. Het gemiddelde aantal titels per jaar in deze drie periodes bedraagt respectievelijk achttien, acht en elf. De terugval in de Tweede Wereldoorlog is vooral te verklaren uit het kleine aantal titels dat in de laatste drie jaar van de oorlog verscheen als gevolg van de papierschaarste. De bescheiden productie na de oorlog van gemiddeld elf nieuwe titels per jaar is alleen te verklaren uit het feit dat Kosmos kennelijk minder productief was. De reden daarvan is niet duidelijk, maar het zou kunnen zijn dat er vanuit de moedermaatschappij Ahrend minder interesse voor de uitgeverij was. Jacobus Ahrend, die in 1945 zeventig jaar was geworden, zal zich ook steeds minder actief met Kosmos hebben bemoeid; in 1956 trad hij terug uit het moederbedrijf Ahrend, na het zestig jaar met succes te hebben geleid. Van der Kolk zelf werd ook een dagje ouder. In 1945 was hij 58 jaar geworden, en hij zal steeds meer taken hebben overgelaten aan zijn medewerkers. Desalniettemin zou hij pas in 1961, op 74-jarige leeftijd, afscheid nemen als directeur van Kosmos.

¹²⁰ Brieven van Kuipers aan J.F. Jesterhoudt van 7 november 1945, aan Jack Hoeke van 14 november 1945, aan mej. P.H.J. Lefèvre van 17 december 1945.

¹²¹ Brief 14-08-1919: Ahrend (Van der Kolk) aan Huitema.

¹²² Brief 09-07-1945: Van der Kolk aan prof. Jongmans, prof. Sleeswijk, dr.ir. Pet, prof. Ter Veen, Anton Coolen, dr. Montagne, mr. Zweep, J.W. Bettinck, dr. Sevensma, Vriend, Roorda, De Jong, Ruytenschildt, Mens, Van Schelven, Fokker, Schipper, Pannekoek, Dix, Kerkhof, Potma, De Goey, Arendzen, Buyten, Martin, Wormser, Mieras en Ruys.

¹²³ Brief 05-05-1943: Van der Kolk aan G. Arendzen.

¹²⁴ Brief 06-05-1943: Van der Kolk aan Wattjes.

Het fonds tijdens de wederopbouw

Na de oorlog zou niet langer architectuur het fonds domineren, maar literatuur. Architectuur werd verdrongen van de eerste naar de vierde plaats. Van de 37 titels op het gebied van de literatuur nam Jan Mens, die met de regelmaat van de klok een roman per jaar afleverde, zeventien boeken voor zijn rekening. Belcampo publiceerde in deze periode zes boeken. Andere Nederlandse auteurs die hun boeken uitgaven bij Kosmos waren Peter van Steen (*Het verdeelde hart*, 1946), Hans van Haaren (*Herfst*, 1949), Antoon Coolen (*Land en volk van Brabant*, 1950), Kor Keukens (*Gevecht in de spiegel*, 1957), Lode Baekelmans (*Lof van zee, mensch en tabak*, 1959), Jan van Rijssel (*Mensen in nood*, 1959) en Jef Last (*Japan in Kimono en overall*, 1960).

Van vijf buitenlandse auteurs werd werk in Nederlandse vertaling uitgebracht: Jean-Louis Bory (*Mijn dorp in benarde tijd*, 1947), J.P. Leynse (*Vrouwen zijn als bladeren*, 1953), Joyce Cary (*Meneer Johnson*, 1954), André Maurois (*Lessen in echtelijk geluk*, 1954) en Arnold Krieger (*Jokoend, het zwarte licht*, 1956; *Berg niet in de bruidskist je sluier*, 1957; *Camilla*, 1958).

In 1955 begon Kosmos zich te profileren als uitgever van reisgidsen. Een goed moment, want Nederlanders gingen steeds vaker op reis naar het buitenland en de gidsen voorzagen in de behoefte aan beknopte informatie over het land of de regio van bestemming. In tien jaar tijd verschenen in de reeks *Kosmos reisgidsen* maar liefst 36 uitgaven.

Technische boeken verschenen er steeds minder, die vormden inmiddels de specialisatie van Argus. Tegenover de vijftien titels in het interbellum, waren er dat in de periode 1946 tot 1960 nog maar vijf. De Vlaming O. Peeters publiceerde twee boeken in de serie *Moderne werkplaatstechniek*, J.L. den Daas stelde een handboek over hydraulica samen voor het Middelbaar Technisch Onderwijs en A. Davidson voerde de redactie over de twee delen *Fijnmechanische techniek*. Het zijn vreemde eenden in de bijt van Kosmos en het is de vraag waarom deze uitgaven niet zijn verschenen in het fonds van Ahrend of dat van Argus, de in wetenschappelijke boeken gespecialiseerde opvolger van Ahrend.

Van het fondssegment Auto, motor, schip, vliegtuig, waarin Kosmos in het interbellum met 22 uitgaven nog goed presteerde, bleef in de wederopbouwperiode met twee titels weinig over. Het betrof een overzicht van de civiele luchtvloot door Hugo Hooftman (1948) en de memoires *Een vrouw vloog mee* van stewardess Trix Terwindt (1951). Ook het aantal boeken over weg- en waterbouw nam sterk af, van negen naar twee nieuwe titels: T. Huitema publiceerde over de aanleg en onderhoud van dijken, het duo K.H.C.W. van der Veen en W.J.P. Gerbers over spoorwegbouw. Vormden in het interbellum boeken over radio en televisie nog een aparte categorie met negentien gepubliceerde titels, na de oorlog zouden er geen boeken over deze onderwerpen meer verschijnen.

Fondssegmenten die naar hun aandeel procentsgewijs op gelijk niveau bleven, waren Sociale en geesteswetenschappen, Natuur, plant en dier, en Taal- en letterkunde. Een nieuwkomer waren de jeugdboeken. Op dat gebied publiceerde Kosmos in het interbellum slechts één titel, tegenover liefst twaalf titels in de wederopbouwperiode. De gevolgen van de *babyboom* werden ook zichtbaar in het fonds van Kosmos.

Architectuur, kunst en toegepaste kunst

Vanaf de oprichting in 1923 tot 1939 publiceerde Kosmos in zeventien jaar 63 titels op het gebied van de architectuur. Daarmee was in die periode architectuur verreweg het belangrijkste fondssegment. Op de tweede plaats kwamen, met dertig titels, de boeken op het gebied van kunst en toegepaste kunst. Samen hadden deze categorieën in die periode met 93 titels een aandeel van dertig procent van het totale aantal uitgegeven boeken. Van 1940 tot 1945 verschenen zes nieuwe titels op het gebied van de architectuur en drie op dat van de (toegepaste) kunst. Met negen titels was in de oorlog het aandeel gezakt tot achttien procent.

De positie van belangrijkste fondssegment werd overgenomen door boeken op het gebied van de sociale en geesteswetenschappen. Tijdens de eerste vijftien jaar van de wederopbouw kwamen tot 1960 nog slechts veertien boeken uit over architectuur, gemiddeld minder dan één titel per jaar.

Op het gebied van de kunst en toegepaste kunst verschenen in die jaren zes boeken. Een magere oogst in vergelijking met de dertig titels op dit gebied die in het interbellum waren gepubliceerd. Twee uitgaven hebben Rembrandt tot onderwerp: *Van nachtwacht tot feeststoet* (1947) van W. Martin, en *Rembrandt en de Bijbel* (1949) van J. Kalff. Kurt Pahlen moedigde het concertbezoek aan met zijn boek *In het wonderland der muziek* (1949) en M.A. Beek spijkerde de kennis bij over Mesopotamië in *Aan Babylons stromen* (1950). Twee boeken richtten zich op fotografie: het *Kosmos foto-zakboek* van W.C. van Dijk uit 1959, en uit hetzelfde jaar *Kinderen van verre en nabij*, dat meer dan honderd foto's bevatte van internationaal bekende fotografen.

Dat de fondssegmenten Architectuur en Kunst en toegepaste kunst samen met twintig titels toch nog twaalf procent van het fonds uitmaken, is te verklaren uit het feit dat Kosmos na de oorlog veel minder boeken uitgaf dan voor de oorlog.

Architectuur

Twee van de zeven auteurs die in de wederopbouwperiode architectuurboeken voor Kosmos samenstelden, waren voor Van der Kolk oude bekenden: J.J. Vriend en de secretaris van de BNA, J.P. Mieras. Vriend zou het uit twee delen bestaande handboek *Bouwkunde*, dat hij samen met G. Arendzen had gemaakt, na de oorlog zo grondig herzien dat er sprake was van een nieuw boek. Dit verscheen in 1952 onder de nieuwe titel *Bouwen*, nog steeds in twee delen.

Van de hand van Vriend kwam twee jaar later nog het overzicht *Na-oorlogse kleine landhuizen in Nederland* uit, in 1956 gevolgd door de Engelse editie daarvan, *Modern country houses in the Netherlands*. Dat zou de eerste en enige Engelstalige uitgave zijn van Kosmos op het gebied van de architectuur.

Mieras had voor de oorlog samen met A. Eibink en W.J. Gerretsen een overzicht samengesteld over de hedendaagse architectuur in Nederland. Na de oorlog deed hij dat opnieuw, maar nu alleen. Het resultaat, *Na-oorlogse bouwkunst in Nederland*, zag in 1954 het licht. Mieras, die jarenlang directeur van de BNA was geweest, overleed op oudejaarsdag 1956. Twee jaar later verschenen een bloemlezing uit zijn geschriften en een aan hem gewijd *Liber amicorum*.

Tijdens de wederopbouwperiode was er een schrijnend gebrek aan woningen. Mensen moesten vaak jaren wachten voordat ze een nieuwe woning konden betrekken. Het gevolg was dat pasgetrouwde stellen vaak inwoonden bij de ouders of genoeg moesten nemen met een zolder of woonboot. De zo moeizaam verworven ruimte moest worden ingericht, en als het enigszins kon modern. Daarin voorzag Kosmos met de uitgave van twee boeken van binnenhuisarchitect Ep Simons en een van Jaap Penraat. De titels spreken voor zichzelf: *Gerieflijk wonen in beperkte ruimten* (1948), *Practische en esthetische woninginrichting* (1953) en *Hoe wilt u wonen? Wenken voor nieuwe woninginrichting* (1957).

Over ramen, deuren en gevels publiceerde J. Wieland twee boeken: *Stalen ramen en deuren* (1952) en *Aluminium in de gevel* (1957). De laatste boeken die tot aan 1960 zouden verschijnen in dit fondssegment zijn de internationale co-productie *Bouwkunst van deze tijd* (1958) van Udo Kultermann en een boek over oude raadhuisen, waarvoor Jan Mens de tekst schreef (1960). Alle hier genoemde boeken worden uitgebreid besproken in de hoofdstukken 3 en 4.

Jac. van der Kolk IV

Na de oorlog pakte Van der Kolk de draad weer op, maar het vuur was er uit. Hij teerde op zijn contacten van voor de oorlog, maar die waren inmiddels ook een dagje ouder. Alleen met Vriend en Mieras zou hij nog boeken maken. Het is het lot van elke uitgever, je groeit mee met je eigen generatie, en daarna neemt een nieuwe generatie het over. Een treffend voorbeeld daarvan is de manier waarop Van der Kolk de monografie over het werk van de architect Dudok, waarover hij al voor de oorlog contact met Dudok had gehad, na de oorlog kwijtraakte aan de nieuwkomer-uitgever G. van Saane.¹²⁵ Dat alles neemt niet weg dat Van der Kolk na de oorlog toch een aantal belangrijke initiatieven nam. Een daarvan was de oprichting in 1946 van Kosmos pvba in Antwerpen. Deze firma diende vooral als verkoopkantoor van Kosmos voor België, maar Van der Kolk maakte het initiatief kansrijker door ook een aantal andere Nederlandse uitgevers in België te vertegenwoordigen.¹²⁶ Onder hen vinden we Ahrend, De Arbeiderspers, De Erven F. Bohn, Focus, Van Loghum Slaterus, Oosthoek, H.J. Paris, Em. Querido en H.D. Tjeenk Willink,

Als coryfee in de uitgeverij werd Van der Kolk in 1949 op 62-jarige leeftijd lid nr. 65 van De Langste Dag, het in 1877 opgerichte veteranengezelschap van uitgevers en boekhandelaren.¹²⁷

Er zijn – het gezelschap bestaat nog steeds – twee voorwaarden om tot de kring te kunnen toetreden: men moet elkaar mogen en men moet elkaar respecteren als vakgenoot. Daarnaast moet elk lid zich in bijzondere mate verdienstelijk hebben gemaakt voor het vak en zijn organisaties.¹²⁸ Aangezien verkiezing van een nieuw lid ieders instemming nodig had, voldeed Van der Kolk daar kennelijk aan volgens de leden van het gezelschap.

Toen Van der Kolk in 1957 zeventig jaar werd, besteedde J.L. van Tricht daar in het tijdschrift *De Uitgever* ruim aandacht aan.¹²⁹ Hoezeer Van der Kolk binnen de beroepsgroep gewaardeerd werd, mag blijken uit dit uitgebreid en zeer persoonlijk citaat:

Van het begin af hebben zijn uitgaven zich gekenmerkt door een zorgvuldige uitvoering, ook in een tijd toen daaraan nog niet algemeen aandacht werd besteed. Meer nog zegt in dit verband het feit, dat de kern van zijn fonds wordt gevormd door werken over architectuur, de vormgevende kunst bij uitstek. [...] Van der Kolk heeft in de uitoefening van zijn functies herhaaldelijk blij gegeven van eigen ideeën, die hij met verve weet te verdedigen. Maar opmerkelijk is, dat hij dat soms niet zonder heftigheid doet. Opmerkelijk, omdat deze heftigheid op het eerste gezicht in strijd kan schijnen met de vormgevende drang, die, in de zin van stijl en bedachtzaamheid, ook zijn uiterlijke verschijning en optreden kenmerkt. Maar bij nader inzien dient te worden geconcludeerd, dat dit verschijnsel niet zozeer van tegenstrijdige als wel van complementaire aard is. Wat zich in zulke gevallen als agressiviteit uit, is dezelfde vitale kracht die zich als stuwende energie in de opbouw van zijn fonds manifesteert. [...] Het kan, ten slotte, niet anders of een sterke vormgevende drang kan gemakkelijk leiden tot een zekere afgeslotenheid en op mij heeft het wel eens de indruk gemaakt dat er iets van eenzaamheid om de figuur van Van der Kolk zweefde: het is niet zo gemakkelijk hem te benaderen. Voor hemzelf is wellicht zijn belangstelling voor het organisatieleven mede een middel geweest om deze veronderstelde eenzaamheid te doorbreken. Zijn vrienden hebben soms het voorrecht gehad in een meer persoonlijk gesprek iets te ontdekken van wat achter de uiterlijke verschijning schuilgaat.

¹²⁵ Zie voor deze geschiedenis hoofdstuk 3.3.

¹²⁶ Van der Stoep 1977, p. 204.

¹²⁷ Van der Stoep 1977, p. 11.

¹²⁸ Van der Stoep 1977, p. 13.

¹²⁹ Van Tricht 1957, pp. 146-148.

Afscheid

In 1961 nam Van der Kolk afscheid als directeur van Kosmos, maar hij zou nog tot 1964 adviseur blijven. Naar aanleiding van zijn afscheid ontving hij veel reacties van collega's. Af en toe oversteeg zo'n reactie het obligate karakter. Fotograaf en Kosmos-auteur W.C. van Dijk herinnerde zich nog goed het eerste contact met Van der Kolk:

De dag, waarop u mij bezocht naar aanleiding van mijn artikelen in 'Focus' – het zal zo ongeveer 1937 of '38 geweest zijn – en mij vroeg, of ik enige boekjes voor u wilde schrijven, vergeet ik niet licht. Allereerst hadt u een veel ouder iemand verwacht in plaats van het jonge broekje dat ik toen nog was en ten tweede heeft u mij wel moed moeten inpraten om de stap te wagen. Nu, ik ben blij, dat u dat gedaan heeft en ik hoop, dat u hetzelfde kunt zeggen. Ik heb er mijn best voor gedaan.¹³⁰

E.W.P. van Dam van Isselt, uitgever bij Nijgh & Van Ditmar in Den Haag, herinnerde aan de grote vriendschap en collegialiteit die Van der Kolk had betoond in de tijd kort na het bombardement van Rotterdam: 'Uw naam wordt door hetgeen u toen Nijgh & van Ditmar aanbood in grote ere gehouden. Ik geloof dan ook dat dit het moment is, waarop ik u dit wel mag mededelen. Er zijn in die tijd ook uitgevers met andere opvattingen geweest'.¹³¹ Rinse van der Velde, van 1941 tot 1964 directeur van uitgeverij Van Holkema & Warendorf, schreef de wijze waarop Van der Kolk boeken uitgaf altijd hogelijk gewaardeerd te hebben, 'vooral vroeger toen je met die prachtige cactusboeken een geheel nieuw beeld van het boek gaf – ik werkte toen nog bij Dijkhoffz [Boekhandel Dijkhoffz in Den Haag, H.O.]. De boeken van "Kosmos" werden op een bijzondere wijze aangepakt'.¹³² Reinold Kuipers, oud-werknemer van Ahrend en Kosmos en inmiddels directeur van Em. Querido, dankte Van der Kolk ('mijn patroon') voor wat hij voor hem had gedaan en voor de Arbeiderspers en Querido als zijn 'vertegenwoordiger' in België.

Maar de mooiste brief kwam, hoe kan het ook anders, van H.P. Schönfeld Wichers (Belcampo). Na Van der Kolk nog een lange tijd van prettig leven te hebben toegewenst, schrijft hij:

Het is voor mij moeilijk aan 't idee te wennen dat U daar nu niet meer achter dat bureau zult zitten. U was bij ons altijd mijnheer Kosmos (en als er eens iets minder plezierigs was mijnheer Korstmos) [...]. Het lijkt me nu al weer ontzettend lang geleden toen U bij ons op de Achtergracht voor het eerst de trap op kwam, bijna praehistorie en sindsdien hebt U het stijgen van mijn ster verhoogd, tot op de hoogte van Venus. Misschien gaat hij nog wat hoger, gezien de franse uitgaven en het verschijnen van het laatste getuigenis in The Literary Review in Amerika. Maar hoe zijn baan ook zal eindigen, U hebt hem gelanceerd en dat blijft U eeuwig aangerekend.¹³³

Jac. van der Kolk Jzn. overleed op 10 augustus 1980 in Zeist. De geschiedschrijver van de Vereniging, H. Furstner schreef in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* een In memoriam. Hij vond Van der Kolk een pur-sang uitgever, voor wie het uitgeven een nobele bezigheid was. Een drukker die ook uitgaf, kon in de ogen van Van der Kolk geen genade vinden. Hij deed zijn werk met het Fingerspitzengefühl van de ouderwetse uitgever, hetgeen echter geenszins wilde zeggen dat hij zakelijk niet veel wist te bereiken. Vervolgens belichtte Furstner Van der Kolks bestuurlijke verdiensten, waarbij hij zich had onderscheiden door een

¹³⁰ Brief 30-12-1961: Van Dijk aan Van der Kolk.

¹³¹ Brief 03-01-1962: Van Dam van Isselt aan Van der Kolk. Zie voor de 'uitgevers met andere opvattingen': Venema 1992, pp. 519-520, Bijlage XIV. Schorsingen wegens onwaardig gedrag tijdens de bezetting.

¹³² Brief 03-01-1962: Van der Velde aan Van der Kolk. Voor Van Holkema & Warendorf, zie: Halbertsma 1992.

¹³³ Brief 02-02-1962: Schönfeld Wichers aan Van der Kolk. Onder de titel *Le Monde fantastique* verscheen in 1963 bij Denoël in Parijs de vertaling van een aantal van Belcampo's verhalen.

grote kennis van zaken en scherpzinnigheid. ‘Het boekenvak moge hem bij zijn heengaan dankbaar gedenken’, aldus Furstner.¹³⁴

Opvolging

Per 1 januari 1962 werd Van der Kolk als directeur opgevolgd door M.T. Zwiers, de zoon van de architect H.T. Zwiers, hoogleraar in de architectuur aan de Technische Hogeschool in Delft.¹³⁵ In 1974 werd Kosmos door Kluwer overgenomen van de Ahrend Groep BV en opereerde daar vervolgens binnen de Groep Algemene Uitgevers als een zelfstandige werkmaatschappij.¹³⁶ Nadat Kluwer in 1982 in verband met ‘stevige verliezen’ Kosmos als zelfstandige uitgeverij had willen opheffen, werden de activiteiten van uitgeverij Kosmos BV met ingang van 1 januari 1983 voortgezet in een samenwerkingsverband met uitgeverij Veen/Luitingh in Utrecht.¹³⁷ Uitgeverij Kosmos bestaat nog steeds en richt zich anno 2016 op de gebieden eten & drinken, gezin & gezondheid, reizen & vrije tijd, natuur, creatief & art, iconen & biografieën en persoonlijke groei & spiritualiteit. De website spreekt van ‘een toonaangevende uitgeverij van informatieve boeken die je leven verrijken’.¹³⁸ Jac. van der Kolk zou het bedacht kunnen hebben.

1.3. Werkwijze

1.3.1. Acquisitie

Met de overgang van maar liefst 128 titels uit het fonds van Ahrend naar Kosmos was de start van de nieuwe uitgeverij in 1923 veelbelovend. Met de boeken immers kwamen ook de auteurs mee. Concreet betekende dit dat acht auteurs die eerder bij Ahrend publiceerden voortaan bij Kosmos hun boeken zouden uitgeven.

De wijze waarop Van der Kolk nieuwe auteurs aan zich bond, was niet anders dan zoals dat bij Ahrend was gegaan, en zoals het in feite vandaag de dag nog gaat bij uitgevers van non-fictie. Er wordt een onderwerp bedacht, en bij dat onderwerp wordt een auteur gezocht. Daarbij is het van het grootste belang dat deze auteur het nodige gezag en autoriteit bezit op het betreffende vakgebied. Zijn hele werkzame leven zou Jac. van der Kolk dit uitgangspunt hanteren. Het liefst contracteerde hij hoogleraren, die immers alleen al door hun status het aura van deskundigheid bezitten. Dit zou hem regelmatig lukken. Onder de hoogleraren vinden we onder anderen J.G. Wattjes voor architectuur, F.J.J. Buytendijk en J.J. van Loghem voor gezondheid, E. van Everdingen voor meteorologie en H.J. van der Schroeff voor economie.

Van der Kolks werkwijze is goed te herkennen in de brief die hij op 13 januari 1923, direct al de eerste maand dat Kosmos operationeel was, stuurde aan de Delftse hoogleraar A.D. Fokker. Hij feliciteerde hem met zijn benoeming aan de Technische Hogeschool in Delft tot hoogleraar in de afdeling Algemeene Wetenschappen, met als taak het geven van onderwijs in de theoretische en toegepaste natuurkunde:

¹³⁴ Furstner 1980, pp. 1737-1738. De directeur van Kosmos in Antwerpen, mevrouw A.M. Bunk-Koerts, stuurde Furstner op 25 augustus een brief waarin ze hem dankte voor het hartverwarmende artikel. Jammer vond ze wel dat eraan ontbrak wat Van der Kolk had gedaan voor de promotie van het Nederlandse boek in Vlaanderen. Reeds voor de oorlog werden de belangrijkste Vlaamse boekhandels door hem persoonlijk bezocht en onderhield hij vriendschappelijke relaties met onder anderen M. de Meyer, directeur van Standaard Boekhandel, en E. de Bock, directeur van uitgeverij De Sikkel.

¹³⁵ Van der Stoep 1977, p. 204.

¹³⁶ Voor de overname, zie: *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 30 mei 1974 en Heinsman/Van Teeffelen 1975, p. 102.

¹³⁷ Zie: *NRC*, 13 oktober 1982 en *Boekblad*, 14 januari 1983.

¹³⁸ Zie: www.kosmosuitgevers.nl, 4 januari 2016.

Als uitgever op technisch gebied, hebben de mutaties, welke bij het technisch onderwijs plaats vinden, steeds onze aandacht. Dit geldt des te meer het hoger technisch onderwijs, omdat het tot onze uitgevers-idealen behoort, op den duur over elk onderdeel der techniek een oorspronkelijk Nederlandsch standaardwerk uit te geven, geschreven door een volkomen bevoegd auteur. Dat wij den desbetreffenden hoogleraar te Delft daarvoor den aangewezen auteur achten, zal u vermoedelijk niet verwonderen.¹³⁹

Van der Kolk schermde vervolgens met de uitgave van het werk *Constructie van gebouwen* van Wattjes, met wie hij schrijft ‘een begin [te hebben] gemaakt aan de uitvoering van onze hierboven geschetste plannen’, en blufte ook in onderhandeling te zijn met enige andere hoogleraren in Delft en Bandoeng, zonder ze bij naam te noemen. Het zou niet tot een samenwerking met Fokker komen. Deze vertrok na vier jaar uit Delft, waar hij zich als theoretisch fysicus niet thuis voelde. Hij zou in zijn Delftse periode zelfs geen wetenschappelijk werk publiceren.¹⁴⁰

Hoewel geen hoogleraar, was Van der Kolk toch zeer ingenomen met dr. Max Euwe, die de bewerking op zich nam van J.R. Capablanca’s leerboek *Schaken*, dat in 1936 verscheen: ‘Het verheugt mij zeer, ook uw naam aan ons fonds te mogen verbinden’.¹⁴¹ Het zal hem nog meer plezier gedaan hebben toen Euwe in het najaar van 1935, enkele maanden na deze brief, wereldkampioen schaken werd door Aleksandr Aljechin te verslaan.

In plaats van een hoogleraar rechtstreeks te vragen als auteur of samensteller van een boek, kleepte Van der Kolk zijn verzoek vaak omzichtig in: ‘Zoudt u mij iemand kunnen aanbevelen aan wien ik de samenstelling van dit boek zou kunnen opdragen?’, vroeg hij in 1940 aan de Delftse hoogleraar bouwkunde H.T. Zwiers in verband met een nieuw boek over het ‘typisch Nederlandse landhuis’, als opvolger van het inmiddels verouderde boek van Wattjes.¹⁴² Uiteraard hoopte hij dat Zwiers zou antwoorden dat hij dat zelf wel wilde doen, maar Zwiers deed niet meer dan wat hem gevraagd werd en noemde de namen van vijf architecten die volgens hem in aanmerking kwamen: ir. A. van der Steur, J.F. Berghoef, J. van Dongen jr., ir. W. de Bruyn en G. Friedhoff. ‘Bovenstaande namen heb ik gesteld in volgorde van eigen voorkeur’, schreef hij erbij.¹⁴³ Met geen van de auteurs zou het tot een vruchtbare samenwerking komen (zie hoofdstuk 3.3.), maar daar was de oorlog mede debet aan.

Dat een hoogleraarstitel niet vanzelfsprekend tot uitgave leidde, blijkt uit Van der Kolks afwijzing van het voorstel van bouwkundig ingenieur R.L.A. Schoemaker, hoogleraar aan de Technische Hogeschool in Bandoeng, om zijn collegeaantekeningen te publiceren. Van der Kolk zag er geen brood in, bovendien had hij Wattjes al.¹⁴⁴

In verreweg de meeste gevallen moest Van der Kolk echter genoeg nemen met auteurs met een lagere wetenschappelijke status, al betekende dit niet per se dat deze auteurs niet de beste deskundigen op hun gebied waren. Een goed voorbeeld is P.M.C. Toepoel, auteur van het boek *Onze honden*, die tot op vandaag een grote reputatie geniet als kynoloog. De journalistiek was een andere vijver waaruit auteurs gevestigd konden worden. De voorbeelden zijn legio, we noemen er twee. In 1931 vroeg Van der Kolk Piet Kloppers, filmrecensent van het *Algemeen Handelsblad*, een boek samen te stellen over het toen nieuwe fenomeen van de

¹³⁹ Brief 13-01-1923: Van der Kolk aan prof.dr. A.D. Fokker.

¹⁴⁰ Zie voor Fokker:

http://www.lorentz.leidenuniv.nl/history/Einstein_archive/Rowdy_Boeyink_website/images/Fokker.pdf. (29 oktober 2015).

¹⁴¹ Brief 04-06-1935: Van der Kolk aan Euwe.

¹⁴² Brief 06-09-1940: Van der Kolk aan Prof.Ir. H.T. Zwiers, Haarlem.

¹⁴³ Brief 09-09-1940: Zwiers aan Kosmos.

¹⁴⁴ Brief 12-07-1923: Prof.ir. R.L.A. Schoemaker, Bouwk. Ingenieur, Bandoeng, aan Ahrend.

geluidsfilm, en in 1948 benaderde hij luchtvaartjournalist Hugo Hooftman om een boek te schrijven over de civiele luchtvloot. Beide boeken zouden inderdaad verschijnen.

Voorwaarde voor het succesvol opereren als uitgever van algemene non-fictie boeken is dat deze op de hoogte is van ontwikkelingen in de samenleving en gevoel heeft voor opkomende interesses van een groot publiek. Weet hij over een bepaald onderwerp als eerste een boek te publiceren en daarvoor de best mogelijke auteur te strikken, dan is het voor de concurrentie niet gemakkelijk de daarmee verworven leidersrol over te nemen. Aan de voorwaarde van goed geïnformeerd te zijn, voldeed Van der Kolk in ruime mate. Bovendien had hij de Technische boekhandel van Ahrend binnen zijn bereik, zodat hij als geen ander op de hoogte was van wat er op het gebied van architectuur en techniek in Nederland en het buitenland in boeken en tijdschriften verscheen. Dat de boekhandel een bron van inspiratie was, blijkt uit een brief van Van der Kolk aan J.J. Vriend:

Het heeft mijn aandacht getrokken, dat in den laatsten tijd in Duitschland nogal wat boeken zijn verschenen over stucadoorwerk. Ik heb daarbij den indruk gekregen, dat het stucadoorwerk tegenwoordig zeer belangrijk is. [...] Daar over dit onderwerp in het Hollandsch geen afzonderlijke literatuur bestaat, overweeg ik de uitgave van een dergelijk boekje. Acht u wellicht een van uw collega's aan de M.T.S. daarvoor een geschikte auteur? [...] Een der laatst verschenen Duitse boeken "Putz-Stuck-Rabitz" heb ik op het oogenblik ter inzage. Mocht u dezer dagen eens in de buurt van mijn kantoor komen, dan wilt u misschien even aanloopen om het in te zien?¹⁴⁵

Vijf jaar na de suggestie van Van der Kolk verscheen in 1936 van Arendzen en Vriend het boek *Constructie en uitvoering van modern stucadoorwerk*.

Met minder succes probeerde Van der Kolk tien jaar later de invloedrijke tuin- en landschapsarchitect J.T.P. Bijhouwer, op dat moment nog lector maar vanaf 1946 hoogleraar aan de Landbouwhogeschool in Wageningen, te interesseren voor een nieuwe uitgave:

In Duitsland is niet zo lang geleden een belangwekkend boek verschenen over 'das Dorf', terwijl ook in Zwitserland over dit onderwerp een boek het licht zag. Wij vragen ons af of een boek over het dorp in ons land niet eveneens overweging zou verdienen. Daar wij het niet onmogelijk achten, dat dit onderwerp uw bijzondere belangstelling heeft, zouden wij gaarne daarover eens met u van gedachten wisselen.¹⁴⁶

1.3.2. Honoraria, rechten en plichten

Uitgever Jac. van der Kolk had de gewoonte direct nadat de uitgangspunten voor een boek met de auteur waren besproken de afspraken vast te leggen in een contract. Dat was hij al gewoon te doen toen hij nog aan het hoofd stond van de afdeling uitgeverij van Ahrend, zoals blijkt uit een brief die hij in 1919 stuurde naar B. Kerkhof:

Wij hebben uw voorstel tot de uitgave van een werk van beperkten omvang over 'Wegenbouw' van uw hand, dat wij gisteren het genoegen hadden met u te bespreken, nader overwogen en deelen u hierbij mede, dat wij de uitgave daarvan gaarne op ons zullen nemen. [...] Bij een oplage van 1250 Ex. kunnen wij u een honorarium aanbieden van f 50.- per vel voor den eerste druk, en van f 40.- voor eventueele herdrukken. Wij zijn zoo vrij u hierbij in te sluiten een concept-contract, zooals wij tegenwoordig met onze auteurs gewoonlijk aangaan, waarin de rechten en verplichtingen van auteur en uitgever nader zijn vastgelegd. [...].¹⁴⁷

Voor de serie *Weten en kunnen* gold een andere afspraak. Met C.S.Th. van Gink, die de afdeling Kleinveeteelt onder zijn beheer zou nemen, werd afgesproken dat hij de kopij zou

¹⁴⁵ Brief 29-12-1931: Van der Kolk aan J.J. Vriend.

¹⁴⁶ Brief 20-01-1942: Van der Kolk aan Bijhouwer.

¹⁴⁷ Brief 04-10-1919: Ahrend (Van der Kolk) aan Kerkhof.

leveren met inbegrip van alle illustraties van een aantal deeltjes over nader vast te stellen onderwerpen. Als honorarium zou hij voor elk deeltje een bedrag van f 150 ontvangen, waarbij hij zelf het honorarium van de auteur vaststelde en betaalde. Van der Kolk rekende hem voor hoe hij dit honorarium kon vaststellen. De maximum omvang van de deeltjes was 64 bladzijden van elk veertig regels. Bij een regelprijs van vijf cent zou het maximum honorarium f 128 bedragen. Een omvang van 3 à 3½ vel kwam echter vaker voor en het aantal regels per bladzijde was ook regelmatig minder dan veertig om er minimaal drie vel mee te kunnen vullen. Het door Van Gink te betalen honorarium kon dus van geval tot geval nogal verschillen. Van der Kolk geloofde dat er steeds voldoende marge voor Van Gink overbleef en het gemiddelde resultaat voor hem gunstiger zou zijn dan het oorspronkelijk voorstel van een vast bedrag van f 125 voor de auteur en f 25 voor Van Gink.¹⁴⁸ Dat niet alle uitgevers in die jaren duidelijke schriftelijke afspraken met hun auteurs maakten, blijkt uit een brief van Paul Bromberg aan Van der Kolk, waarin hij om advies vroeg over een netelige kwestie:

Graag zou ik eens uw raad hebben over de honorarium-kwestie der meisjesboeken waarover ik u al eens heb gesproken. Mijn tweede boek bracht ik den heer D. [van J.M. Meulenhoff, H.O.] en tot heden weet ik nog niet wat ik er voor zal krijgen! Een contract is nooit ter sprake gekomen en als ik naar het honorarium vraag hoor ik: 'ik zal het u wel berichten – ik wil eerst eens nagaan hoe het uw eerste boek is gegaan'. [...] Mijn vraag is nu: wat kan ik onder deze omstandigheden redelijk vragen? Indien u uw meening niet schriftelijk wilt geven zou ik gaarne telefonisch hieromtrent iets hooren.¹⁴⁹

Van der Kolks reactie is niet bekend, maar op zijn beurt was hij nieuwsgierig naar de contracten die collega-uitgevers sloten met hun auteurs. In een brief aan G.J. Harterink vroeg hij of deze diens contract met de Wereldbibliotheek eens ter lezing toe kon sturen.¹⁵⁰

De afspraken over het honorarium kenden verschillende varianten. Miep van Rooy-Berlage kreeg voor de eerste druk van *De nieuwe geest in onze woning* f 400 in verband met de vele tekeningen die ze voor het boek moest maken. Een eventuele herdruk leverde f 125 per duizend exemplaren op. Vaak werd het honorarium verrekend met door de auteurs bestelde boeken van de Technische boekhandel van Ahrend. J.F. Godefroy maakte daar regelmatig gebruik van, en dat gold ook voor L. Zwiers. Aan deze laatste vroeg Van der Kolk toestemming diens honorarium van f 350 voor de herdruk van *Beknopte handleiding voor het landmeten en waterpassen* over te maken naar Ahrend, voor de gedeeltelijke verrekening van zijn schulden.¹⁵¹

Werd in 1919 het honorarium nog per vel bepaald, 26 jaar later was het een percentage geworden van de verkoopprijs van de ingenaaide editie van een boek. A.J. Vroon kreeg voor zijn brochure *Nieuw Nederland* tien procent van de verkoopprijs tot vijfduizend verkochte exemplaren en vijftien procent daarboven.¹⁵² Was van een uitgave een ingenaaide en een gebonden editie verkrijgbaar dan werd het honorarium berekend over de verkoopprijs van de

¹⁴⁸ Brief 06-06-1922: Van der Kolk aan Van Gink.

¹⁴⁹ Brief 02-09-1930: Bromberg aan Van der Kolk. Bromberg publiceerde bij J.M. Meulenhoff twee meisjesboeken: *Hannie Helmer* (1929) en *De hoge boog* (1930). Wie de heer 'D' is, heb ik niet kunnen achterhalen.

¹⁵⁰ Brief 16-08-1919: Ahrend (Van der Kolk) aan Harterink. In de *Vakbibliotheek* van de Wereldbibliotheek c.q. de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur verschenen in 1921 twee delen die waren geschreven door Harterink: nr. 21. *Landketels* en nr. 22. *Scheepsketels*.

¹⁵¹ Brief 15-11-1929: Van der Kolk aan Zwiers.

¹⁵² Brief 24-05-1945: Van der Kolk aan Vroon.

ingenaaide editie. Het percentage hing af van de auteur: J. Wieland kreeg 8%, J.J. Vriend 10% en H.P. Schönfeld Wichers (Belcampo) 15%.¹⁵³

1.3.3. Financiering

Uitgeverij Kosmos moest voor alles inkomsten verwerven uit de verkoop van haar boeken. Dat klinkt als een open deur, maar het is minder vanzelfsprekend dan het lijkt. Als we ons tot architectuurboeken beperken dan kunnen we constateren dat dit type boek duur is om te produceren. Beeld is onmisbaar: schetsen laten de karakteristieken van een ontwerp zien, bouwkundige tekeningen moeten inzicht geven in plattegronden, doorsneden en technische details, en foto's tonen het gerealiseerde bouwwerk. Vaak moeten technische tekeningen omwille van de uniformiteit, de leesbaarheid en de noodzaak ze onderling te kunnen vergelijken speciaal voor het boek vervaardigd worden. Daarbij dienen de oorspronkelijke, door de architect ten behoeve van de bouw gemaakte, vaak gecompliceerde tekeningen als 'onderlegger'. Foto's, indien niet aangeleverd door de architect, moeten in opdracht vervaardigd worden. Daarnaast geldt – ook voor door de architect aangeleverde foto's – dat er aan de fotografen rechten verschuldigd zijn.¹⁵⁴ Voor architectuurboeken voor de internationale markt, zoals die van Wattjes, Fokker en Van Loghem zijn vertalingen van de Nederlandse tekst onontbeerlijk. Deze leiden tot een stijging van de productiekosten van het boek.

Een manier om deze extra productiekosten terug te verdienen is de verkoopprijs te verhogen en/of de oplage te verhogen. Maar de verkoopprijs verhogen kent een bovengrens waarboven het publiek het boek niet meer koopt, en de oplage verhogen brengt het risico met zich mee van onverkochte voorraden. Altijd zal een uitgever een afweging maken, gebaseerd op wat te doen gebruikelijk is met soortgelijke boeken in de markt. Jac. van der Kolk deed dat op zakelijke en efficiënte wijze, waarbij hij niet bekribbelde op de kwaliteit van zijn uitgaven. Als hij risico's nam, en dat deed hij regelmatig, dan beperkte hij deze zoveel mogelijk. Voor een uitgever zijn er een aantal manieren om zijn risico's te beperken: co-financiering, garantie-afname, advertenties, subsidie en co-edities. Alle vijf komen bij Kosmos voor, zij het niet in gelijke mate. Van elke van deze wijzen van financiering worden hierna een of meerdere voorbeelden gegeven.

Co-financiering

In 1953 had architect W.J.G. van Mourik, de latere hoogleraar planologie aan de Landbouwhogeschool in Wageningen, contact opgenomen met Kosmos voor een boek over naoorlogse protestantse kerken. Dit onderwerp vond Van der Kolk te beperkt; hij wilde alle richtingen vertegenwoordigd zien. Mocht de commissie die met de voorbereiding van het boek belast was toch alleen hervormde kerken willen opnemen, dan was hij wel bereid het boek uit te geven, indien de commissie het boek wilde financieren, schreef hij aan Van Mourik.¹⁵⁵ In dezelfde brief stelde Van der Kolk een mogelijke regeling voor:

De aanmaakkosten voor een boek, zoals met u besproken, begroot ik na een voorlopige calculatie op ongeveer f. 7500,- bij een oplage van 1500 exemplaren. Wij zouden dan bereid zijn aan u voor elk verkocht exemplaar f. 5,- uit te keren, zodat bij volledige verkoop u het gehele bedrag terug zou ontvangen. Bij deze regeling zou de verkoopprijs van een gebonden exemplaar op ongeveer f. 18,50 komen. Zou uw Commissie bereid zijn een subsidie à fond perdu van f. 3.000,- te betalen, dan zouden

¹⁵³ Respectievelijk brief 03-08-1951: Van der Kolk aan Wieland; brief 10-04-1951: Van der Kolk aan Vriend; brief 24-04-1948: Kosmos aan Schönfeld Wichers.

¹⁵⁴ Voor deze gecompliceerde kwestie met betrekking tot het beeldrecht zie hoofdstuk 5.1. Fotografie.

¹⁵⁵ Brief 27-06-1953: Van der Kolk aan Van Mourik.

wij bereid zijn het boek voor onze rekening uit te geven, waarbij de verkoopprijs ongeveer f. 14,50 zou kunnen bedragen. Bij een en ander is er op gerekend, dat de volledige copy met inbegrip van alle foto's en tekeningen door uw Commissie kosteloos ter beschikking wordt gesteld.

Uiteindelijk zag de commissie af van samenwerking. Het blijft gissen of de reden van financiële aard was, of dat men Kosmos, lees Van der Kolk, te seculier vond. Het boek verscheen vier jaar later, van de hand van Van Mourik en onder auspiciën van de Bouw- en Restauratie-Commissie van de Nederlandse Hervormde kerk, bij de protestantse uitgeverij Boekencentrum in Den Haag onder de titel *Hervormde kerkbouw na 1945*.

Garantieafname

Een specifieke vorm van co-financiering is de garantieafname. Voor een tevoren afgesproken bedrag ontvangt de bij het boek betrokken partij een aantal exemplaren van de uitgave. Een goed voorbeeld daarvan bij Kosmos is het boek *Het stalen raam* (1936) van A.W. de Goey, dat uitgebreider besproken wordt in hoofdstuk 3.1. De Goey was hoofd van de afdeling stalen ramen van het staalconstructiebedrijf De Vries Robbé & Co in Gorinchem. Van der Kolk schreef in 1935 aan De Goey het boek te willen uitgeven onder de volgende voorwaarden:

De aanmaakkosten van het bewuste boek, dat in een formaat van 18x25 cm zal verschijnen worden volledig door ons gedragen. Wij betalen u als auteur bij wijze van honorarium een bedrag van f 0.25 voor elk verkocht exemplaar. De verkoopprijs van het boek, waarvan de omvang ongeveer 10 vel (160 bladz.) zal bedragen, zal worden bepaald op f 4.50 à f 5.-. Uw firma verplicht zich minstens 300 exemplaren af te nemen tegen een netto-prijs van f 3.- per ex. Deze exemplaren zullen niet door uw firma verkocht worden, doch ten geschenke worden gegeven aan daarvoor in aanmerking komende relaties.¹⁵⁶

De Goey en Van der Kolk kwamen tot overeenstemming en De Vries Robbé & Co. N.V. nam 697 exemplaren af.¹⁵⁷ In maart 1941 meldde Van der Kolk dat de voorraad op 1 januari 1939 nog 343 exemplaren bedroeg, waarop opnieuw 93 exemplaren werden afgenomen.¹⁵⁸ In dezelfde brief vroeg Van der Kolk of De Vries Robbé bereid was ook van een eventuele tweede druk exemplaren af te nemen. Dat was het geval, en van de oplage van 1500 exemplaren werden opnieuw driehonderd exemplaren naar Gorinchem verstuurd.

De opvolger van De Goey bij De Vries Robbé was J. Wieland, hoofd van de afdeling metalen ramen en deuren. Hij zou de fakkel van De Goey overnemen, en elf jaar na de tweede en laatste druk van het boek van zijn voorganger verscheen van zijn hand *Stalen ramen en deuren* (1952). Opnieuw zou De Vries Robbé publicatie mogelijk maken, dit keer door de afname van vierhonderd exemplaren met 33% korting op de particuliere verkoopprijs.¹⁵⁹ Een betere wederpartij kan een uitgever zich nauwelijks wensen.

Advertenties

De meest voorkomende vorm van externe financiering was voor Kosmos het opnemen van advertenties in de boeken. Advertenties zagen we niet alleen al eerder in de uitgaven van Ahrend maar ook in die van veel andere non-fictie uitgevers in de eerste helft van de twintigste eeuw. Een terugkerende kwestie is de redactionele onafhankelijkheid van de auteur/samensteller ten opzichte van de adverteerders. Deze laatsten mochten geen invloed hebben op de tekst, waardoor bijvoorbeeld de producten van de adverteerder meer aandacht kregen of in een beter daglicht werden gesteld. Dat vonden uiteraard de auteurs zelf, maar dat

¹⁵⁶ Brief 14-04-1935: Van der Kolk aan De Goey.

¹⁵⁷ Map 1936 – A.W. de Goey, Gorinchem.

¹⁵⁸ Brief 15-03-1939: Van der Kolk aan De Goey.

¹⁵⁹ Brief 03-08-1951: Van der Kolk aan Wieland.

vond ook uitgever Van der Kolk. Wel probeerde Van der Kolk vaak op voorzichtige wijze de auteur te bewegen aan de verlangens van de adverteerder tegemoet te komen, maar het laatste woord daarover liet hij altijd aan de auteur. Het benaderen van potentiële adverteerders gebeurde, op verzoek van Van der Kolk, uit tactische overwegingen door de auteur. Immers, de adverteerders zagen de auteur eerder als onverdacht en minder uit op persoonlijk gewin. Zo benaderde Paul Bromberg, auteur van het boek *Practische woninginrichting* (1933), de adverteerders met het volgende verzoek betreffende zijn volgende boek *De kleine praktische woning*:

De uitgever verzocht mij u er op te willen wijzen dat de prijs van het boek beslissend zal zijn voor haar bestemming: een intensieve propaganda voor de weekend woning en doelmatige woninginrichting. Daar ik echter de uitvoering beslist op hetzelfde hoge peil wensch van mijn eerste boek over praktische woninginrichting, zal de goedkoopste prijs alleen te bereiken zijn door financiële steun in den vorm van advertenties, waarvoor ik verwijs naar bijgevoegde invulbriefkaart van de firma 'Kosmos'. Ik stel er echter prijs op te verklaren, dat deze event. financiële steun aan de uitgave in geen enkel opzicht mij zal beïnvloeden bij het kiezen van het afbeeldingsmateriaal en de behandeling van de tekst.¹⁶⁰

De tekst van de 'invulbriefkaart' luidde:

Ondergeteekende, ... firma ... te ... verklaart zich bereid aan den heer Bromberg, Harmoniehof 36 Amsterdam Zuid de gevraagde afbeeldingen en gegevens te zenden. De kosten voor het maken van een cliché zullen door mij worden vergoed. In het tweede deel van Bromberg's *Practische Woninginrichting*, behandelend het weekend en zomerhuis, verzoek ik te laten reserveren: heele pagina à f.65.-, halve pagina à f.40.-, kwart pagina à f.25.-. Als vergoeding voor de publiciteit van mijn firma en artikel in het register van het boek ben ik bereid f.5.- bij te dragen.

Subsidie

Al in 1920 werd in verband met een boek van Jan Wils over volkswoningbouw overwogen regeringssubsidie aan te vragen. Wils besprak de mogelijkheden daartoe met W. van Boven, voorzitter van het organiserend comité van een tentoonstelling over datzelfde onderwerp en inspecteur der Volksgezondheid. Deze schatte de kans echter klein, omdat 'een particuliere exploitatie niet zoo gemakkelijk wordt gesteund als een exploitatie met een algemeen doel'.¹⁶¹ Daarop merkte Van der Kolk op dat uitgeverij Brusse voor het boek *Bouwkunst in de stad en op het land* van Herman van der Kloot Meijburg en *Nederlandsche ambachts- en nijverheidskunst. Jaarboek 1919* wel subsidie had gekregen en vroeg waarom het boek van Wils er dan niet voor in aanmerking zou komen.¹⁶² Na een gecompliceerd traject, dat nader wordt besproken in hoofdstuk 3.3, zou de Haagsche Kunstkring het album uitgeven en werd de uitgave door Ahrend in de handel gebracht. Over subsidie wordt in het album niet gerept. Dat verhinderde Van der Kolk niet op gezette tijden het aanvragen van subsidie voor zijn boeken te overwegen, zoals blijkt uit de volgende voorbeelden uit 1929, 1931, 1943 en 1949. De serie *Nieuwe beeldhouwkunst in Nederland*, waarin in 1928 en 1929 vier deeltjes waren verschenen, was door Kosmos zelf gefinancierd. De opbrengst echter viel door de uiterst geringe belangstelling fors tegen. Van der Kolk stond dan ook zeer sceptisch tegenover voortzetting van de reeks. Aan redacteur Theo van Reijn schreef hij dat elk deeltje f 600 kostte en dat ze nog niet de helft hadden opgebracht. Elke poging van Van Reijn om subsidie

¹⁶⁰ Brief 07-06-1934: Paul Bromberg aan potentiële adverteerders.

¹⁶¹ Brief 19-02-1920: Wils aan Van der Kolk.

¹⁶² Brief 24-02-1920: Van der Kolk aan Wils. *Bouwkunst in de stad en op het land* is gesubsidieerd door het Departement van Binnenlandsche Zaken, het *Jaarboek 1919* door het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

voor de uitgave te krijgen, zag hij met belangstelling tegemoet.¹⁶³ Of een poging werd ondernomen, vertelt de geschiedenis niet, maar de reeks zou niet worden voortgezet. In 1931 vroeg Van der Kolk aan J.P. Fokker, auteur van het boek *Tuinen in Holland*, of de Bond van Nederlandsche Tuinarchitecten geen subsidie wilde verlenen. Gebleken was dat er aanzienlijke kosten waren voor de fotografie, aangezien de leden van de vereniging van wie werk in het boek zou worden afgebeeld zelf niet over behoorlijke foto's beschikten. 'Het boekje is toch zeer zeker van groot belang voor de tuinarchitecten', opperde hij.¹⁶⁴ Een subsidie zou niet verstrekt worden, althans er wordt geen melding van gemaakt in de uitgave. Voor het boek *Binnenarchitectuur in Amsterdam* veronderstelde een optimistische Van der Kolk in een brief aan J.G. Wattjes dat het lang niet uitgesloten was dat subsidie zou kunnen worden verkregen van de gemeente Amsterdam, gezien de waardering van burgemeester E.J. Voûte voor Wattjes' boek *Amsterdamsche bouwkunst en stadsschoon 1306-1942*, dat in 1943 bij Allert de Lange was verschenen.¹⁶⁵ Het boek zou niet verschijnen.

'Wanneer wij over een subsidie van f. 5000.- zouden kunnen beschikken, zal het vermoedelijk mogelijk zijn het boek over grafische kunst in de handel te brengen tegen een prijs, die nog iets onder de f. 10,- blijft', schreef Van der Kolk in 1949 aan A. van der Boom die met het idee voor het boek *De grafische kunst anno 1950* bij Kosmos had aangeklopt. Van der Kolk zegde toe te informeren wie men bij het Prins Bernhardfonds moest benaderen.¹⁶⁶ Daarnaast werd ook overwogen subsidie aan te vragen bij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, maar dat moest wel onder overlegging van een begroting met uitgaven en inkomsten.¹⁶⁷ Voor deze inmenging in zijn bedrijfsvoering voelde Van der Kolk kennelijk weinig, want van een concrete aanvraag is geen sprake, en hij zag af van uitgave van het boek. Aan Van der Boom schreef hij: 'De ervaring, dat boeken over kunst thans zeer moeilijk te verkopen zijn [...] is aan dit besluit niet vreemd'.¹⁶⁸

Het niet verkrijgen van overheidssubsidie voor de uitgaven van Kosmos was eerder regel dan uitzondering, zoals we hiervoor zagen. Brusse opereerde daar handiger in en beschikte blijkbaar over een beter netwerk. Uit de voorbeelden blijkt dat Van der Kolk het aanvragen van subsidie overliet aan zijn auteurs. Het feit dat hij er zich niet mee bemoeide, zal zeker een rol hebben gespeeld in het in alle gevallen negatieve resultaat. Aanvragen van subsidie is een tijdrovende aangelegenheid, en daar had Van der Kolk weinig lust toe. Ook zal hij als pure zakenman de onvermijdelijke inhoudelijke en financiële inmenging die subsidiëring met zich meebrengt niet aantrekkelijk hebben gevonden. Kortom, hij wist het spel van het aanvragen van subsidie niet te spelen en waarschijnlijk wilde hij dat ook niet.

Co-edities

Kosten kunnen ook gereduceerd worden door een andere uitgever te laten participeren in de uitgave van een boek. Dat geldt vooral voor edities in een andere taal dan de oorspronkelijke Nederlandse uitgave, die door een buitenlandse uitgever worden uitgegeven. Een boek dat zich daar goed voor leende was *Moderne architectuur* van J.G. Wattjes. Dat had internationale potentie door de in het boek afgebeelde gebouwen uit Noorwegen, Zweden, Finland, Denemarken, Duitsland, Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk, Zwitserland, Frankrijk, België, Engeland en Amerika. Voordat het verscheen, had Van der Kolk eind februari 1927 Wasmuth Verlag in Berlijn bezocht om de interesse voor een Duitse co-editie te peilen. Toen

¹⁶³ Brief 26-11-1929: Van der Kolk aan Van Reijn.

¹⁶⁴ Brief 02-07-1931: Van der Kolk aan Fokker.

¹⁶⁵ Brief 10-06-1943: Van der Kolk aan Wattjes.

¹⁶⁶ Brief 14-12-1949: Van der kolk aan Van der Boom.

¹⁶⁷ Brief 17-01-1950: Dr. N.R.A. Vroom, hoofd van de afdeling Kunsten van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, aan Kosmos.

¹⁶⁸ Brief 24-01-1950: Van der Kolk aan dr. A. van der Boom.

Wasmuth ervan af zag, wist Van der Kolk de jonge uitgever Ernst Pollak te interesseren, die in 1926 in Berlijn een in architectuur gespecialiseerde uitgeverij was begonnen.¹⁶⁹ De afspraak was dat de Duitse editie zou verschijnen in een oplage van 1500 exemplaren, maar de onderhandelingen liepen uiteindelijk stuk op de financiële voorwaarden.¹⁷⁰ Het boek van Wattjes zou in september 1927 verschijnen. Om tegemoet te komen aan de belangstelling in het buitenland waren de bijschriften in vier talen afgedrukt: Frans, Duits, Engels en Nederlands. De inleidende tekst en de teksten die de situatie in elk land typeerden, bleven onvertaald. Ondanks frequente pogingen daartoe van Van der Kolk zou geen van de boeken die Kosmos in de periode van 1923 tot 1960 op het gebied van de architectuur en toegepaste kunst uitgaf, verschijnen in een andere taal bij een buitenlandse uitgever.

Financiële resultaten in de periode 1935-1945

In het Kosmosarchief is alleen in correspondentie met auteurs informatie te vinden over de oplage en financiële resultaten van een specifieke titel. Algemene bedrijfsresultaten zijn niet voorhanden. In het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam echter zijn de financiële jaarverslagen van de jaren 1935 tot en met 1945 bewaard gebleven. (Zie Bijlage 1)

In de verlies- en winstrekeningen en de balans per jaar worden de invloed van de wereldcrisis in de jaren dertig zichtbaar, waarin weinig boeken werden verkocht, en de zeer goede zaken die werden gedaan in de Tweede Wereldoorlog. Ze bevestigen het algemene beeld van de uitgeverij in deze jaren. De omzet van Kosmos nam vanaf 1941 aanzienlijk toe, evenals de winstgevendheid. De aandeelhouders (lees: Jacobus Ahrend) hebben toen veel verdiend. Hoewel de winsten in de oorlogsperiode aanzienlijk waren, was de toename van de reserves beperkt. Dat betekent dat er dividend is uitgekeerd aan de aandeelhouders. Ook de balans van de uitgeverij is zeer gezond: de solvabiliteit is in alle jaren boven de vijftig procent, en dat is naar huidige maatstaven hoog te noemen. Wat tevens opvalt, is dat er in de jaren vanaf 1941 een grote toename van de diverse schulden is. Aangezien er geen specificatie van de schulden wordt gegeven, kunnen we ze niet verder duiden. Voorts valt op dat in de balans per 31 december 1945 een zeer hoge post is opgenomen voor debiteuren, veel hoger dan de jaren daarvoor. Wellicht is de reden dat men na de oorlog minder te besteden had en daardoor langzamer en slechter betaalde.¹⁷¹

1.3.4. Aanbieding, distributie en verkoop

In juni 1923 schreef Van der Kolk aan C.S.Th. van Gink, hoofdredacteur van het tijdschrift *Avicultura* en redacteur van de afdeling 'Kleinveeteelt' in de serie *Weten en kunnen*:

Onze eerste 'aanbiedingsreis' bij den boekhandel [...] is achter den rug en wij hebben de overtuiging gekregen, dat de exploitatie van 'Weten & Kunnen' ernstig in gevaar wordt gebracht, wanneer wij op dezelfde wijze zouden voortgaan. De boekhandel koopt niet meer, zooals voorheen, alle nieuwe nummers, doch kiest enkele h.i. meest verkoopbare deeltjes uit, omdat het aantal te groot wordt en niet meer behoorlijk te verwerken is.¹⁷²

De aanbiedingsactiviteiten van Kosmos richtten zich primair op de boekhandel, als intermediair tussen uitgever en publiek. Advertenties voor nieuwe boeken verschenen dan ook voornamelijk in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, de belangrijkste informatiebron voor de vakwereld. Het publiek zelf werd zelden rechtstreeks aangesproken, bijvoorbeeld door

¹⁶⁹ Zie voor Ernst Pollak Verlag: Jaeger 1998, p. 129.

¹⁷⁰ Brief 15-03-1927: Van der Kolk aan Wattjes.

¹⁷¹ Jaarverslagen 1935-1945, zoals gedeponneerd bij de Kamer van Koophandel Amsterdam (IISG: ZK 63309). Met dank aan Mateï Guttenberg (ABS Accountants) voor de interpretatie van de cijfers.

¹⁷² Brief 14-06-1923: Van der Kolk aan Van Gink.

middel van advertenties in dagbladen of publiekstijdschriften, of via andere vormen van reclame.

Het verwijt dat Van der Kolk kreeg van zijn auteur W.J.C. Eikendal dat belangstellenden niet op de hoogte waren van zijn boeken over auto's, vond Van der Kolk niet ongegrond, maar hij had een excuus: adverteren was te duur en stond in geen verhouding tot de winstmarge. De aandacht moest door de boekhandel gegenereerd worden. Dáár moesten de boeken voorhanden zijn. De laatste jaren echter was de boekhandel zich meer en meer gaan toeleggen op de verkoop van 'Schlagers' – het woord *bestsellers* moest nog ingang vinden – en in het algemeen van boeken waar het publiek zelf om vroeg. Een zeer beperkt aantal boekhandels durfde het nog aan om boeken als die van Eikendal op voorraad te houden. Van der Kolk deelde daarop Eikendal in vertrouwen mee dat bovenstaande overweging er toe geleid had 'dezer dagen een man met journalistieke aanleg en ervaring te engageren, wien zal worden opgedragen het voeren van propaganda van alle daarvoor in aanmerking komende uitgaven'.¹⁷³

Een goede relatie met de boekhandel had de eerste prioriteit, want deze bestelde op aanbieding de door Kosmos uit te geven boeken. Twee keer per jaar bezocht Van der Kolk zelf of een van zijn vertegenwoordigers de boekhandel, in het voorjaar en in het najaar.¹⁷⁴ Waren de reacties op een omslag negatief, dan greep Van der Kolk in. Zo oordeelden de boekhandelaren ongunstig over het reeds verschenen boek *Vrouwen* (1929) van J. de Hartog-Meyes, met houtsneden en bandversiering van Aart van Dobbenburgh. Vooral het omslag had de verkoop geen goed gedaan, schreef Van der Kolk aan Van Dobbenburgh, reden waarom hij overwoog alle nog onverkochte exemplaren die zich bij de boekhandel bevonden te voorzien van een nieuw typografisch omslag, waarop een nog te verzinnen ondertitel de strekking van het boek duidelijk moest maken.¹⁷⁵ Daarop reageerde Van Dobbenburgh dat hij daarvan de proefdruk wilde zien, en als het eenvoudig zetwerk betrof en er geen 'engeltjes of iets dergelijks' op waren te zien, hij er geen werk van zou maken, waarmee hij bedoelde in dat geval geen klacht in te dienen bij het bureau voor auteursrecht voor beeldende kunstenaars in Amsterdam.¹⁷⁶ Opmerkelijk is dat het boek al in 1929, dus met het oorspronkelijk omslag, was gekozen tot een van de Vijftig Best Verzorgde Boeken van dat jaar, waarmee duidelijk wordt dat een goede vormgeving geen garantie biedt voor een goede verkoop. Hoe overtuigender de aanbieding, hoe meer de boekhandel inkocht. Een extra hulpmiddel om de boekhandelaar een goede indruk van het nog te verschijnen boek te geven was een 'model-exemplaar' of *dummy*, zoals we dat vandaag de dag noemen. Zo vroeg Van der Kolk in 1934 aan auteur, tevens vormgever W.M. Retera:

Ik hoop spoedig een schets van u te ontvangen voor de versiering van omslag en band van het interieurboek. Want wij zouden gaarne tegen het midden van de volgende maand met de aanbieding van het boek bij de boekhandel een aanvang willen maken, zodat ik dan over een model-exemplaar zou moeten beschikken. Als titel zou ik willen handhaven *Het moderne interieur*. Een goede ondertitel heb ik helaas nog niet kunnen bedenken.¹⁷⁷

In de Tweede Wereldoorlog was de vraag van het publiek naar boeken zo groot dat de boekhandel niet meer behoefde te worden bezocht, maar men kon volstaan met een schriftelijke

¹⁷³ Brief 07-05-1931: Van der Kolk aan Eikendal. In het door mij onderzochte deel van het Kosmos-archief blijkt nergens uit dat Van der Kolk dit voornemen ook heeft geconcretiseerd. Tot welk resultaat dat heeft geleid is niet bekend.

¹⁷⁴ In een advertentie uit 1925 vraagt Kosmos 'een jonge kracht, niet ouder dan 25 jaar, voor het aanbieden van haar uitgaven bij den boekhandel'. (Map 1925 – Advertenties).

¹⁷⁵ Brief 13-03-1930: Van der Kolk aan Van Dobbenburgh.

¹⁷⁶ Brief niet gedateerd (na 18-04-1930): Van Dobbenburgh aan Van der Kolk.

¹⁷⁷ Brief 27-01-1937: Van der Kolk aan Retera.

aanbieding. Van de roman *Betina Ewerbeck* van Angela Koldewey, die was gedrukt in een oplage van vijfduizend exemplaren, had Kosmos op aanbieding maar liefst twaalfduizend exemplaren kunnen noteren.¹⁷⁸ De droom van iedere uitgever!

De flapteksten schreef Kosmos gewoonlijk zelf, zo blijkt uit de correspondentie met J. Kroner, die zichzelf 'literator' noemde. Hij had geschreven: 'Van verschillende zijden vernam ik dat er op het ogenblik een vrij grote behoefte schijnt te bestaan aan goede boekbesprekingen en korte inhoudsbeschrijvingen zoals deze vaak op de band-omslag gedrukt worden'.¹⁷⁹ Van der Kolk reageerde: 'De synopsis, welke wij gewoonlijk op stofomslagen van onze uitgaven afdrukken, maken wij persoonlijk al of niet met behulp van den auteur'.¹⁸⁰

Fondscatalogi, prospectussen, *Kosmos-Nieuws* en de Technische boekhandel

De samenwerking met J.E. Wiersma, de ontwerper van de banden en stofomslagen van de boeken van Wattjes, was Van der Kolk uitstekend bevallen, en in 1931 vroeg hij hem de nieuwe fondscatalogus te ontwerpen. De eerdere pogingen van ontwerper A. Muratti waren in de ogen van Van der Kolk mislukt. Hij formuleerde de randvoorwaarden als volgt:

Een omslag van een fondscatalogus stelt andere eischen dan een omslag van een boek. Het laatste moet suggestief zijn en in boeken-etalages de aandacht op zich vestigen. Bij een fondscatalogus-omslag is dat niet het geval. Dat moet alleen aangenaam aandoen en den beschouwer die den catalogus in handen krijgt, in een prettige sfeer brengen, geschikt om tot koopen te worden bewogen. Zoo'n omslag moet derhalve rustig zijn en een prettigen, genoeglijken indruk maken. In verband met den aard van het fonds mag het wel van een zekere niet te opdringerige voornaamheid zijn. Ik heb meermalen Engelsche fondscatalogussen gezien, die in dit opzicht zeer geslaagd waren. De versiering was dan uiterst sober gehouden. Daar zoo'n fondscatalogus aan allerlei soort menschen gezonden wordt, moet het omslag zoo worden opgevat, dat vrijwel iedereen het 'mooi' kan vinden.¹⁸¹

In november stuurde Van der Kolk Wiersma de zojuist gereedgekomen catalogus. Een aantal exemplaren was gedrukt op kunstdrukpapier, in een omslag van uitstekende kwaliteit. De kleur had misschien nog wat pittiger gekund, maar Van der Kolk was er toch zeer tevreden over.¹⁸²

Behalve advertenties en fondscatalogi speelden prospectussen een grote rol. Die waren er in alle soorten en maten. Van een uitvoerige prospectus van twintig pagina's over alle boeken van Wattjes tot een eenvoudige flyer op A6-formaat met alle werken van Jan Mens, die los ingevoegd werd in exemplaren van boeken van deze succesauteur. Bijkomend voordeel was dat geciteerde (uiteraard positieve) recensies de verkoop konden stimuleren. De genoemde prospectus van Wattjes bevatte vijf recensies, alle uit vakbladen, waarbij ook hier geldt dat een goede recensie in het meest invloedrijke tijdschrift het meeste gewicht in de schaal legde. Zo schreef het *Bouwkundig weekblad*, het orgaan van de Bond van Nederlandsche Architecten (BNA): '... een standaardwerk, dat zich kenmerkt vooral hierdoor, dat het zich mooi aansluit aan de levende praktijk der dingen, zonder verwaarlozing van beproefde oude constructies'.¹⁸³ Van de meeste boeken van Kosmos ging de aankondiging of verschijning gepaard met een aan de boekhandel te leveren prospectus, zoals we kunnen zien aan de vermelding daarvan in

¹⁷⁸ Brief 06-03-1943: Van der Kolk aan M. Moussault-Veegens, de vertaalster van de roman.

¹⁷⁹ Brief 14-01-1947: J. Kroner aan Kosmos.

¹⁸⁰ Brief 20-01-1947: Kosmos aan J. Kroner.

¹⁸¹ Brief 08-10-1931: Van der Kolk aan Wiersma.

¹⁸² Brief 11-11-1931: Van der Kolk aan Wiersma. Als honorarium kreeg Wiersma f 30.

¹⁸³ 'Uitvoerige prospectus van de bouwkundige werken van prof. ir. J.G. Wattjes b.i., hoogleraar aan de Technische Hoogeschool te Delft', Kosmos, 1926, p. 3.

de jaargangen van het *Nieuwsblad voor de boekhandel*. De boekhandel vervolgens bracht de prospectussen onder de aandacht van het publiek.

In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 5 januari 1926 plaatste Kosmos een advertentie voor het periodiek *Kosmos-Nieuws*. Het betrof het tweede nummer met 'Mededeelingen aan den Boekhandel omtrent het fonds der Uitgeversmaatschappij "Kosmos", Amsterdam'. Het verscheen onregelmatig en werd gratis toegezonden aan elke erkende boekhandel. Nieuw was het idee voor zo'n algemeen informatief periodiek niet, want al in 1907 verscheen bij W.L. & J. Brusse in Rotterdam het eerste nummer van *Brusse's boekberichten*.¹⁸⁴

Ook de Technische boekhandel van Ahrend speelde een grote rol in de aanbieding en verkoop van de boeken van Kosmos. Deze gaf op gezette tijden lijsten uit van in of via de winkel verkrijgbare boeken in de Nederlandse, Duitse, Engelse en Franse taal. De oplages van deze lijsten waren enorm, in 1920 bijvoorbeeld maar liefst 27.500 stuks.¹⁸⁵ De boeken konden behalve in de boekhandel rechtstreeks bij Ahrend besteld worden. Uiteraard werden de eigen uitgaven van Ahrend en Kosmos in de algemene boekencatalogus van de boekhandel sterk benadrukt.

Recensie-exemplaren

Het versturen van recensie-exemplaren is het geijkte middel voor een uitgever om aandacht voor zijn boeken te vragen, en bij Kosmos was dat niet anders. Een voorgedrukt kaartje, waarop de titel van het te bespreken boek was ingetypt, vergezelde het recensie-exemplaar. Een voorbeeld van een dergelijke standaardtekst, in dit geval uit 1931 voor het eerste deel van de nieuwe indeling in tien delen van Wattjes' *Constructie van gebouwen*, luidt:

L.S. Wij hebben de eer U hierbij ter bespreking in Uw blad een exemplaar van ondervermeld, zoo juist verschenen boek te zenden. Overtuigd, dat het voor de lezers van een gunstige boekbespreking van belang is den prijs van het besproken boek te kennen, verzoeken wij U beleefd deze bij Uw bespreking te willen vermelden. Van het nummer, waarin Uw bespreking is opgenomen, zullen wij gaarne een tweetal exemplaren ontvangen, waarvoor wij U bij voorbaat onzen dank betuigen. Wij bevelen bij voortdurend onze uitgaven in Uw belangstelling aan. Met de verzekering onzer hoogachting N.V. Uitg.-Maatij 'Kosmos'.

Er bestaat natuurlijk het risico dat een bespreking negatief uitvalt, maar dat hoeft niet per se tot slechtere verkoopresultaten te leiden. Winst is in ieder geval dat de aandacht niets kost. Het tijdstip van versturen luisterde nauw. Van der Kolk schreef aan W.M. Retera:

Nu intussen de vakantie-tijd voor de deur staat, lijkt het mij niet gewenst thans de recensie-ex. te verzenden. Het gevaar bestaat immers, dat door afwezigheid van de recensenten de bespreking achterwege blijft, terwijl ook in deze tijd aan besprekingen niet zoveel aandacht geschonken zal worden. Ik zal daarom eerst in September tot het verzenden der recensie-ex. overgaan.¹⁸⁶

Dat verzenden gebeurde niet lukraak. Twee weken later schreef Van der Kolk te twijfelen of hij Retera's boek over het interieur ook moest sturen naar *Eigen haard* of *De stuwdam*, welke bladen recensie-exemplaren hadden aangevraagd: '*Eigen haard* zakt steeds meer af tot een hoogst onbeduidend blaadje en *De stuwdam* is mij zelfs geheel onbekend. Van laatstgenoemd blad heb ik intussen een proefnummer aangevraagd'.

Ook met te verwachten negatieve recensies hield Van der Kolk rekening. Zo stuurde hij C.W.J. Schorteldoek, auteur van *Het uitvoeren van gebouwen* (1927) een lijst met vak- en dagbladen waarnaar een recensie-exemplaar was verstuurd en merkte op: 'Zooals u ziet ontbreekt daaraan het Bouwkundig Weekblad-Architectura. Ik meen daaraan geen exemplaar

¹⁸⁴ Voor zover valt na te gaan verscheen er van 1925 tot 1929 elk jaar een nummer van *Kosmos-Nieuws*.

¹⁸⁵ De Wit 1996, p. 58.

¹⁸⁶ Brief 29-06-1937: Van der Kolk aan Retera.

te moeten zenden, omdat men van die zijde altijd gevaar loopt een minder gunstige beoordeeling te krijgen, wat den verkoop zeker zou schaden'.¹⁸⁷ Alle recensies waren zonder uitzondering positief, schreef Van der Kolk vier maanden later, maar hij had nog geen besprekingen in *Bouwbedrijf* en de *NRC* gezien: 'Binnenkort zal ik de uitgebleven recensies eens reclameeren'. Hij voegde daar in een P.S. aan toe: 'Vorige week was ik in België. De verkoop daar viel niet mee. De aannemers daar koopen nog minder boeken dan hier, terwijl de Belgische architecten van oordeel zijn, dat zij hetzelfde in Wattjes' werk vonden. Het is niet gemakkelijk een Belg, die alles vluchtiger en oppervlakkiger bekijkt dan een Hollander, te overtuigen van het onjuiste van dit oordeel'.¹⁸⁸

Recensie-exemplaren werden ook regelmatig verstuurd naar buitenlandse tijdschriften, tot in Roemenië en Japan toe. In 1929 is in verband met het toesturen van recensie-exemplaren van *Moderne bouwkunst* in een brief aan Wattjes sprake van het opvragen van proefnummers van een Roemeense architectuurtijdschrift bij de Asotiatieunea Generala Inginerilor Romani (de vereniging van Roemeense ingenieurs) in Boekarest.¹⁸⁹ Naar het Japanse tijdschrift *Kentiku Sekai. Japanese journal of building and living culture* stuurde van der Kolk recensie-exemplaren van de boeken van Wattjes, Fokker en Van Loghem.¹⁹⁰

Verkoop in het buitenland

Voor de Nederlandstalige uitgaven van Kosmos vormden in het buitenland België en Nederlands-Indië de belangrijkste afzetmarkt. Voor meertalige boeken, en dan betreft het vooral de boeken op het gebied van de architectuur, waren in Europa vanzelfsprekend vooral Frankrijk, Duitsland en Engeland belangrijk. Incidenteel waren er echter ook contacten met boekhandelaren in andere Europese landen als de Scandinavische en Spanje. Buiten Europa vond verkoop vooral plaats in Amerika en Japan.

Over de boekverkoop in het buitenland vertelde Van der Kolk in 1933 in een interview dat hij bij een recent bezoek aan Parijs aangenaam verrast was geweest in zoveel boekhandels zijn architectuur-uitgaven te vinden. Niet alleen prijken zij in alle boekwinkels die zich in architectuur en kunst hadden gespecialiseerd, maar ook algemene zaken als *Le Soudier* op de Boulevard St. Germain hielden de uitgaven steeds op voorraad. Er bestond voor deze uitgaven belangstelling in alle landen van Europa, in Amerika en Japan, vertelde Van der Kolk enthousiast, 'Ja zelfs in Noord-Afrika is met deze boeken met succes gewerkt door een oud-, vóór-oorlogsch Russisch staatsraad, die een bestaan tracht te vinden in den verkoop van boeken in Algerië en aangrenzende landen'.¹⁹¹

In een brief uit 1921 aan collega Henri Evers, invloedrijk hoogleraar in de 'schoone bouwkunst' in Delft en auteur van het tweedelige standaardwerk *De architectuur in hare hoofdtijdperken*¹⁹², schreef Wattjes over zijn nog te verschijnen boek over de nieuwe Nederlandse bouwkunst. Daaruit bleek al eerder het optimisme over de verkoopmogelijkheden in het buitenland:

Ik heb mij met 't plan eener zoodanige uitgave gewend tot de uitgeversfirma N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon, die naar 't mij voorkomt over de noodige durf, energie en buitenlandsche relaties beschikt om zoo een uitgave, ook in 't buitenland, te doen slagen. [...] Het zal, zoo eenigszins mogelijk gelijktijdig te Amsterdam, Parijs, Berlijn en Londen uitgegeven worden ter verspreiding in Nederland, België, Frankrijk,

¹⁸⁷ Brief 28-06-1927: Van der Kolk aan Schorteldoek.

¹⁸⁸ Brief 02-11-1927: Van der Kolk aan Schorteldoek.

¹⁸⁹ Brief 07-10-1929: Kosmos aan Wattjes.

¹⁹⁰ Brief 12-09-1934: Van der Kolk aan Van Loghem.

¹⁹¹ Interview met Van der Kolk in: *De Boekenkast*, 1933, nr. 8, p. 126.

¹⁹² L.J. Veen, Amsterdam 1905/1911.

Duitschland, Zwitserland, Denemarken, Zweden, Noorwegen, Engeland, Canada en de Verenigde Staten.¹⁹³

Nederlands-Indië was voor Nederlandse uitgevers een belangrijke afzetmarkt. Dat gold voor zowel Ahrend als Kosmos. Als vertegenwoordiger voor Ahrend trad in 1921 op C.W. Hoencamp in Bandoeng. Over de verkoop van de boeken van de Technische boekhandel van Ahrend aldaar schreef Van der Kolk aan Hoencamp:

Het grootste succes had u tot nu toe met het werk van 'Wright'. De voorraad van dit werk begint thans reeds aardig te slinken, bestaat momenteel uit nog geen 40 ex. Natuurlijk zien wij gaarne, dat u hiervan nog flink verkoopt, doch wij kunnen toch niet aan uw verzoek voldoen, dit boek onder de conditiën van het fonds te laten vallen. Een ander geval is het met het werk van 'Muthesius, Das Englische Haus', waar wij nog warm inzitten. Dit werk zullen wij dus bij de provisie-berekening als fonds beschouwen. [...] Wij hebben aan deze zending nog toegevoegd een exemplaar van het zoeven verschenen eerste Heft van den nieuwen jaargang v. "Wasmuth's Monatshefte für Baukunst". Dit is een zeer belangrijke aflevering, daar het in hoofdzaak 'Moderne Hollandsche Bouwkunst' behandelt. Genoemd tijdschrift is in Indië nog niet bekend, daar het is begonnen te verschijnen in de oorlogsjaren, toen er geen Duitse boeken naar Indië mochten worden verzonden. Wij verwachten echter voor dit tijdschrift zeer groote belangstelling in Indië.¹⁹⁴

In 1926 en 1927 correspondeerde Van der Kolk met J.F. van Hoijsma, architect en voorzitter van de Nederlandsch-Indische Architecten-Kring (NIAK) in Weltevreden over een door Hoytema samen te stellen boek over moderne architectuur in Indië. Van der Kolk zette het voordeel uiteen van een uitgave daarvan door Kosmos in plaats van door een plaatselijke vereniging of drukker:

[...] het plan tot het uitgeven van een boek over de moderne architectuur in Indië [heeft] onze groote sympathie. Ook wij zijn van oordeel, dat een dergelijk boek, uitgegeven in Holland door een uitgever, die op dit terrein ervaring heeft, veel meer kans van slagen zal hebben, dan wanneer het wordt gelanceerd door een architecten-vereeniging of door een drukkers-firma in Indië. Immers de exploitatie hier te lande zou zeer bezwaarlijk van uit Indië te leiden zijn.¹⁹⁵

Hoewel in dezelfde brief al sprake is van een door Hoytema gesuggereerde Duitse editie bleef Van der Kolk nuchter:

Wat betreft de mogelijkheid van een Duitse uitgave van hetzelfde werk, kunnen wij helaas niet uw meening deelen. In Duitschland bestaat zonder twijfel groote belangstelling voor oude architectuur in Indië, doch zeker in zeer beperkte mate voor moderne in de tropen. Persoonlijk was schrijver dezes in het begin van het jaar gedurende langere tijd in Duitschland om met Duitse uitgevers te onderhandelen omtrent een eventuele Duitse editie van het dezer dagen bij ons verschenen boek over internationale moderne architectuur. Ook zelfs daarin zijn wij niet geslaagd.

Noch een Duitse, noch een Nederlandse editie zou verschijnen.

In december 1945 diende Van der Kolk een verzoek in bij het Consulaat-Generaal van België in Amsterdam. Om de jarenlange betrekkingen met de Belgische boekhandelaren en uitgevers te bevorderen en uit te breiden, wilde hij in Antwerpen een bijkantoor van Kosmos vestigen. Onder toevoeging van de laatste fondscatalogus herinnerde hij eraan dat Kosmos sinds de start in 1923 boeken naar België leverde. Daar werden ze volgens Van der Kolk zeer

¹⁹³ Brief 22-07-1921: Wattjes aan Prof. H. Evers, Delft (op briefpapier van Wattjes).

¹⁹⁴ Brief 29-06-1921: Van der Kolk aan C.W. Hoencamp. Met 'het werk van Wright' wordt waarschijnlijk de beroemde Wasmuth-uitgave over de architect Frank Lloyd Wright bedoeld, die in 1910 was verschenen bij Ernst Wasmuth in Berlijn. Genoemd artikel staat in *Wasmuth's Monatshefte für Baukunst*, jrg 4, 1921, pp. 1-32.

¹⁹⁵ Brief 27-09-1927: Van der Kolk aan Van Hoijsma.

gewaardeerd en inmiddels stond Kosmos zowel bij de boekhandel als bij het publiek zeer gunstig bekend.¹⁹⁶ De toestemming zou worden verleend en de stichting van 'ons bijhuis', zoals Van der Kolk het noemde, werd een feit. De gekozen rechtsvorm was een Publieke Vennootschap met Beperkte Aansprakelijkheid (PVBA). Bedrijfsleider werd Hermanus Bartholdus Eekhof.¹⁹⁷

De aanbieding en verkoop van de boeken in het buitenland verliep met wisselend succes. Van der Kolk informeerde Wattjes in 1924 over de verkoop van *Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst*:

Van het buitenland is het voornamelijk Duitschland, dat zoo nu en dan exemplaren afneemt, al beperkt het zich ook daar tot slechts enkele tientallen. De aanvragen uit Frankrijk zijn zeer zeldzaam, evenzoo uit Engeland en Amerika. Daarentegen is de belangstelling in België beduidend grooter, doch hier is de koers voor velen een beletsel tot aankoop. Dezer dagen zullen wij den boekhandel hier te lande nog eens speciaal onder de aandacht brengen, dat 'Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst' zich bij uitstek leent tot geschenkwerk in het St.Nicolaas- en Kerstseizoen.¹⁹⁸

Vijf jaar later verscheen van Wattjes een overzicht van moderne architectuur in Europa en Amerika. Dat verkocht in het buitenland beter dan in Nederland. Van de tot 1 januari 1929 verkochte 2100 exemplaren werden er 800 geleverd in Nederland en 1300 naar het buitenland.¹⁹⁹ In Madrid werden vele exemplaren van de boeken van Wattjes afgenomen door uitgever/boekhandel Ediciones Inchausti, die tevens beschikte over een expositieruimte waar regelmatig werk van de avant-garde werd tentoongesteld.²⁰⁰

In november 1931 bezocht Van der Kolk Parijs om nieuwe connecties aan te knopen voor de verkoop van zijn internationaal georiënteerde architectuurboeken, waaronder die van Wattjes, Fokker en Van Loghem. Veel succes had hij daarbij niet, want met vrijwel alle boekhandelaren die zich voor dergelijke uitgaven interesseerden, onderhield hij al een relatie. Hij schreef aan Wattjes:

Op het ogenblik is na België Frankrijk onze belangrijkste afnemer in het buitenland van onze architectuur-boeken. Duitschland betreft reeds geruimen tijd vrijwel niets meer, wat echter hoofdzakelijk is toe te schrijven aan de zeer ongunstige economische verhoudingen daar. Engeland bestelde altijd zeer matig, maar sinds de val van de pond in het geheel niet meer. Ook in Amerika is op het oogenblik weinig te doen wegens de daar eveneens heerschende malaise.²⁰¹

De verkoop in Parijs van J.P. Fokkers boek *Het eigen huis* (1931) was ondanks de economisch moeilijke tijd zeer bevredigend, vond Van der Kolk. Over de vormgeving van de serie *Moderne schoonheid*, waarin Fokkers boek was verschenen, waren de boekhandelaren zonder uitzondering vol lof.²⁰² Van het door Paul Schuitema vorm te geven boek *Bouwen, bauen, bâtir, building* van Van Loghem, dat in 1932 verscheen, had Van der Kolk vooraf een

¹⁹⁶ Brief 21-12-1945: Van der Kolk aan het Consulaat-Generaal van België, Amsterdam.

¹⁹⁷ Brief 11-11-1946: Van der Kolk aan notaris mr. C. De Deken. De akte, die werd gepasseerd op 17 september 1946, was getekend door Jacobus Ahrend, koopman, wonende te Bussum, en Jacobus van der Kolk, uitgever, wonende te Bussum. Het maatschappelijk kapitaal was honderdduizend frank, verdeeld in honderd deelbewijzen, waarvan vijftig voor Ahrend en vijftig voor Van der Kolk.

¹⁹⁸ Brief 25-09-1924: Van der Kolk aan Wattjes.

¹⁹⁹ Brief 06-03-1929: Van der Kolk aan Wattjes.

²⁰⁰ Brief 07-10-1929: Kosmos aan Wattjes. Zie voor Inchausti: Aránzazu Ascunce Arenas, *Barcelona and Madrid. Social Networks of the Avant Garde*. Lewisburg, Bucknell University Press, 2012. Al in 1927 had Kosmos aan drukkerij De IJssel in Deventer opdracht gegeven om honderd prospectussen van *Moderne architectuur* te bedrukken met 'Venta General para Madrid: Ediciones Inchausti, Alcalá 53' (brief 02-09-1927: Kosmos aan De IJssel).

²⁰¹ Brief 04-12-1931: Van der Kolk aan Wattjes.

²⁰² Brief 14-12-1931: Van der Kolk aan Fokker. In een brief van 27 juni 1932 aan Fokker sprak Van der Kolk van levering van 'van tijd tot tijd enkele ex.'

model-exemplaar aan de boekhandelaars in Parijs laten zien. Men vreesde echter dat de belangstelling daarvoor in Frankrijk uiterst beperkt zou zijn, omdat de Nieuwe Zakelijkheid daar nog weinig voet aan de grond had.²⁰³ Het omslag van J.E. Wiersma voor *Moderne Nederlandsche villa's en landhuizen* (1931) van Wattjes, dat al in de etalages lag, deed het veel beter. Het viel op door zijn pittige karakter en frisse kleuren. 'De Fransche boekhandelaars, wiens [sic] oordeel ik vroeg, waren er vol lof over', besloot Van der Kolk in een brief aan Wybo Meyer, die een artikel voor *De Groene* over stofomslagen voorbereidde.²⁰⁴

In Japan was Shinji Koike, redacteur van het architectuurtijdschrift *Kenchiku Sekai*, de belangrijkste contactpersoon. Van der Kolk had hem in september 1934 een recensie-exemplaar van *Bouwen* toegestuurd en hij schreef aan J.B. van Loghem: 'Laat ons hopen dat de belangstelling in Japan voor de nieuwe zakelijkheid zal blijken uit een aantal bestellingen'.²⁰⁵ Vier maanden later schreef Van der Kolk aan J.P. Fokker:

Ik heb den heer Koike in Japan een present-ex. van uw beide boekjes gezonden onder bijvoeging van uw portret. Daar het bewuste Japanse tijdschrift u niet bekend is, zend ik u hiernevens een ex. ter inzage, waarin een recensie van een mijner andere uitgaven voorkomt. Helaas moet de eerste bestelling op het gerecenseerde boek uit Japan nog komen. Daarentegen heb ik vroeger van de architectuur boeken van Prof. Wattjes tal van ex. aan Japan geleverd. De boekhandel, die deze ex. van mij betrok, bleek echter op het laatst niet langer credietwaardig. Verdere bestellingen zijn dan ook uitgebleven.²⁰⁶

1.3.5. Vakkennis, ervaring en inzicht

De betekenis van een uitgeverij wordt primair bepaald door de kwaliteit van de boeken die zij uitgeeft. In de eerste plaats geldt dat natuurlijk de inhoud, maar de vorm waarin die inhoud zich openbaart, is evengoed belangrijk.²⁰⁷ Een uitgeverij die weinig boeken uitgeeft op een bepaald terrein kan belangrijker gevonden worden dan een branchegenoot die veel meer boeken publiceert. Het oordeel daarover is subjectief en wordt bepaald door een elite met specifieke normen en waarden. Dit oordeel kan bovendien per periode wisselen. Kwantitatief in ieder geval was Kosmos van 1923 tot 1960 op het gebied van de architectuur verreweg de grootste uitgever, met in totaal 85 titels. Hoe er tegen Kosmos aangekeken werd, kunnen we lezen in een brief uit 1949 van een auteur die zijn manuscript aanbood: 'Zojiust heb ik een studie over de Nederlandse wooncultuur sinds 1800 voltooid en aangezien "Kosmos" wel de beste uitgeverij van werken op architectonisch gebied is, bied ik het manuscript hierbij gaarne aan'.²⁰⁸

Maar ook Wattjes, die niet bij uitgever Van der Kolk in het gevlj hoofde te komen, was beter te spreken over Kosmos dan over uitgever Allert de Lange, bij wie hij in 1943 zijn boek *Amsterdamsche bouwkunst en stadsschoon* had gepubliceerd. Dat blijkt uit de zelfbewuste maar ook enigszins zelfvoldane reactie van Van der Kolk op het vreemdgaan van zijn succesauteur:

Dat een door u samengesteld boek, verschenen bij een anderen uitgever niet uw instemming heeft wat de uitvoering betreft, zoals dat naar ik meen steeds wel het geval was bij uw door mij uitgegeven boeken, is mij, dat moet ik eerlijk bekennen, niet

²⁰³ Brief 27-11-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

²⁰⁴ Brief 26-11-1931: Van der Kolk aan Meijer.

²⁰⁵ Brief 12-09-1934: Van der Kolk aan Van Loghem.

²⁰⁶ Brief 16-01-1935: Van der Kolk aan Fokker.

²⁰⁷ De vorm komt uitgebreid aan de orde in hoofdstuk 5.2. Boekverzorging.

²⁰⁸ Brief 29-04-1949: R.C. Hekker aan Kosmos. Van der Kolk zag ervan af met als argument ernstige overproductie. (brief 28-04-1949: Van der Kolk aan R.C. Hekker).

geheel onaangenaam. Wij uitgevers weten maar al te goed, dat de ene uitgever van een manuscript heel wat meer weet te maken dan de andere. Vakkennis, ervaring en inzicht komen ook tot uiting in de producten van de uitgevers. [...] Uit het bovenstaande zult u wel de indruk hebben gekregen, dat ik de vakkundigheid van den uitgever van uw boek over Amsterdam niet hoog aansla. Dit oordeel is gebaseerd op wat deze firma, die meer boekhandelaar dan uitgever is, tot nu toe het licht heeft doen zien.²⁰⁹

Vakkennis, ervaring en inzicht, het kan niet ontkend worden dat Van der Kolk, na 25 jaar architectuurboeken te hebben uitgegeven, daarover in ruime mate beschikte.

1.4. Concurrentiepositie

Behalve door kwaliteit en kwantiteit van het fonds wordt de positie van de uitgeverij ook bepaald door de concurrentie. Worden boeken uitgegeven op verschillende terreinen, zoals het geval is bij Kosmos, dan is de concurrentie een veelkoppig monster. Voor ieder fondssegment zijn uitgeverijen te vinden die zich eveneens op dat terrein bewegen, of er zelfs specialist in zijn. Zoals in hoofdstuk 2 beschreven wordt, zijn bij Kosmos zeventien fondssegmenten te onderscheiden. In totaal verschenen er in de periode van 1923 tot 1960 526 titels. Met 83 titels – 16% van het totaal – is Architectuur het belangrijkste segment. Tweede fondssegment is Lectuur en literatuur met 70 titels – 13% van het totaal – en derde Natuur, plant en dier met 52 titels – 10% van het totaal. Het segment Kunst en toegepaste kunst komt met 39 titels op de zesde plaats.

In de periode van 1923 tot 1960 bestonden er in Nederland geen uitgeverijen die uitsluitend boeken op het gebied van de architectuur of kunst en toegepaste kunst uitgaven, zoals dat wel het geval was in Duitsland met een uitgeverij als Wasmuth Verlag in Berlijn. Pas in 1983 zou een Nederlandse uitgeverij – 010 in Rotterdam – zich uitsluitend richten op architectuur en toegepaste kunst.²¹⁰

Voegen we architectuur, kunst en toegepaste kunst bij elkaar, dan heeft Kosmos in 38 jaar tijd 122 titels uitgegeven, bijna een kwart van het totale aantal titels. Daarmee is Kosmos in deze periode in Nederland een belangrijke, zo niet de belangrijkste, speler geweest op het gebied der kunsten.

1.4.1. Lijst van onderwerpen en uitgevers

Om te bepalen welke plaats Kosmos inneemt tussen andere uitgevers, is een lijst samengesteld van alle in Nederland uitgegeven boeken op het gebied van architectuur en toegepaste kunst in de periode 1891-1960, en van de uitgevers die ze publiceerden. Het doel van deze lijst is tweeledig. Ten eerste het verkrijgen van inzicht in de onderwerpen waaraan aandacht werd besteed, en de mate waarin dat gebeurde. Ten tweede het verkrijgen van een overzicht van uitgevers die deze boeken publiceerden, en wie de belangrijkste actoren waren.

1.4.2. Afbakening van de periode

Hoewel dit onderzoek zich richt op de boeken die Kosmos uitgaf in de periode van 1923 tot 1960, is de periode die de lijst beslaat ruimer genomen. De reden daarvoor is dat een nieuwe uitgever nooit start vanuit een blanco positie, maar reageert op wat er werd of niet werd ondernomen door collega-uitgevers die voor hem opereerden. Te midden van deze uitgevers zal hij zich een nieuwe, kansrijke positie moeten zien te verwerven. Voorloper van Kosmos was de Weduwe J. Ahrend & Zoon die de ‘Afdeling uitgeverij’ startte in 1904. Het fonds van Kosmos vanaf de oprichting in 1923 is niet te begrijpen zonder een beeld te krijgen van de

²⁰⁹ Brief 20-08-1943: Van der Kolk aan Wattjes.

²¹⁰ Zie voor uitgeverij 010: Oldewarris/De Winter 2003 en Oldewarris 2012.

context, of nauwkeuriger geformuleerd het veld van uitgevers, waarbinnen Ahrend opereerde. Om vervolgens, zowel inhoudelijk als uiterlijk, ook inzicht te krijgen in de overgang van de negentiende-eeuwse architectuuruitgaven naar het begin van de twintigste eeuw, wanneer de komst van veel nieuwe uitgevers een economische hoogconjunctuur markeert, is als begin van de onderzoeksperiode 1891 gekozen, temeer omdat *Brinkman's catalogus van boeken* over de periode 1891 tot 1900 een cumulatief overzicht van de gepubliceerde boeken geeft.

1.4.3. Bron en keuze van de onderwerpen

Voor de selectie van de onderwerpen die vallen onder de brede categorie architectuur en toegepaste kunst is als belangrijkste bron *Brinkman's catalogus van boeken* gebruikt. De cumulatieve delen verschenen vanaf 1891 elke tien jaar, en vanaf 1911 elke vijf jaar. In het *Repertorium* dat onderdeel is van de Brinkman is als eerste gezocht in het 'Systematisch overzicht der rubrieken'. Dit telt in het *Repertorium 1891-1900* veertien rubrieken. Relevant voor de boeken op het gebied van architectuur en toegepaste kunst zijn de rubrieken 'Technische wetenschappen' en 'Schoone kunsten'. Wanneer vanaf het *Repertorium 1926-1930* het aantal rubrieken tot twintig wordt uitgebreid, is de nieuwe rubriek 'Nijverheid' bij de zoektocht betrokken. In het *Repertorium 1931-1935* is het aantal rubrieken teruggebracht tot negentien, maar de rubrieken 'Technische wetenschappen', 'Nijverheid' en 'Kunst' blijven onveranderd aanwezig. In het *Repertorium 1956-1960* tenslotte, is het aantal rubrieken opnieuw teruggebracht, van negentien naar tien. Nu moeten we te rade gaan bij de rubrieken 'Toegepaste wetenschappen, techniek, geneeskunde' en 'Kunst, kunstnijverheid, fotografie, muziek, spel, sport'.

Vandaag de dag spreken we van 'architectuur', zoals ook de titel van deze studie van 'architectuur' spreekt. Het is een verzamelbegrip, dat zowel de 'bouwkunde' als de 'bouwkunst' omvat. In het *Repertorium 1891-1900* staat bij 'Architectuur' vermeld: 'zie Bouwkunde'. Van een aparte rubriek 'bouwkunst' is dan nog geen sprake. Dat zal zo blijven totdat vanaf het *Repertorium 1926-1930* het trefwoord 'bouwkunst' wordt ingevoerd voor al die uitgaven die de culturele kant van het bouwen als onderwerp hebben.

Behalve dat we dienen te zoeken op de trefwoorden die genoemd worden in het 'Systematisch overzicht' en die verwijzen naar de rubrieken bouwkunde, bouwkunst, bouwmaterialen, bouwstijlen en burgerlijke bouwkunde, maar ook hout, metselwerk, timmerwerk enz., vinden we bij deze rubrieken zélf aan het eind verwijzingen naar andere, verwante, rubrieken. Gezamenlijk moeten deze rubrieken een compleet beeld opleveren van alle boeken die vallen onder architectuur. De term 'toegepaste kunst' heeft in het *Repertorium 1891-1900* nog geen ingang gevonden. Daarvoor moeten we te rade bij de rubrieken 'kunstnijverheid' en 'versieringskunst'.

1.4.4. Afbakening van de onderwerpen

Niet alle in een rubriek opgenomen titels zien we terug in de lijst. Zo telt in het *Repertorium 1891-1900* de rubriek 'schoolgebouwen, schoolhygiëne' zestien titels. Hiervan zijn alleen twee titels opgenomen die op het bouwen betrekking hebben, zoals in dit geval *Het bouwen van scholen in Nederland* (1892) en *Ventilatie en verwarming van scholen* (1898). Boeken op het gebied van de schoolhygiëne zijn niet opgenomen in de lijst, evenmin een titel als *De invloed van de school en de leermiddelen op het gezichtsvermogen* (1893). Het kiezen voor wel of niet opnemen in de lijst van een titel in een rubriek is subjectief en wordt bepaald door de samensteller. Voor R. van der Meulen, de samensteller van het *Repertorium*, gold het niet anders. Ook hij moest regelmatig subjectieve keuzes maken in welke rubriek een bepaalde titel moest worden ondergebracht. Niet opgenomen in de lijst zijn:

1. Boeken op het gebied van de weg- en waterbouwkunde (incl. bruggenbouw en grondmechanica);

2. Boeken op het gebied van de projectie-leer (incl. doorzichtkunde en lijnkunde), tenzij sprake is van een duidelijke relatie met de architectuur. In dat geval zijn ze opgenomen in de rubriek bouwkunde;
3. Boeken uitgegeven door Vlaamse uitgevers;
4. Tijdschriften.

1.4.5. Top tien van architectuuruitgevers

De *longlist* telt 329 Nederlandse uitgevers die in de periode 1891-1960 een of meerdere boeken op het gebied van architectuur en toegepaste kunst hebben uitgegeven. Het betreft niet in alle gevallen erkende uitgevers; meer dan eens gaat het om stichtingen, instellingen of bedrijven. Tezamen publiceerden ze 1853 titels. Vele uitgevers zijn gelegenheidsuitgevers. Zo hebben 187 uitgevers in deze periode maar één titel uitgegeven. De dertig uitgevers met de meeste titels hebben met elkaar 1200 titels uitgegeven [Bijlage 2]. De top-tien bestaat uit: W.L. & J. Brusse, Rotterdam (120 titels), Van Mantgem & De Does, Amsterdam (109 titels), Kosmos, Amsterdam (108 titels), de Weduwe J. Ahrend & Zoon, Amsterdam (103 titels), L.J. Veen, Amsterdam (90 titels), J. Waltman jr., Delft (71 titels), A.E. Kluwer, Deventer (67 titels), A. Kemperman, Amsterdam en Haarlem (43 titels), A.W. Sijthoff, Leiden (43 titels) en H. Stam, Haarlem (39 titels). Samen gaven deze tien uitgeverijen 793 titels uit, 43% van het totale aantal. Beschouwen we Ahrend en Kosmos als twee uitgevers van één eigenaar, dan steken ze samen met 211 titels ver uit boven de rest. Tellen we ook nog de 23 titels van Argus mee, het derde bedrijf waarvan Jacobus Ahrend eigenaar was, dan heeft het bedrijf Ahrend 13% van het totale aantal titels uitgegeven. Dat is substantieel, maar van een monopoliepositie in het Nederlandse uitgeeflandschap is geen sprake.

Heel het landschap verandert ingrijpend, als we het overzicht beperken tot de periode dat Kosmos actief was, van 1923 tot 1960. Omdat de gegevens zijn ontleend aan de vijfjarige cumulatieve uitgaven van Brinkman, nemen we de te onderzoeken periode iets ruimer, namelijk van 1921 tot 1960. In de top-tien die dan ontstaat is Kosmos met 108 titels de grootste uitgever op het gebied van architectuur en toegepaste kunst. Op de tweede plaats komen Brusse met 93 titels en, ex aequo op de derde plaats, Van Mantgem & De Does en Ahrend met elk 62 titels. [Bijlage 3]

Van deze vier zijn Van Mantgem & De Does en Ahrend het minst bekend. Reden daarvoor zou kunnen zijn dat deze beide technische uitgeverijen vooral boeken uitgaven die zich richtten op de praktijk van het bouwen en niet op de bouwkunst. Het boek *Over bouwstijl vroeger en nu* van A.J. Kropholler is een *Fremdkörper* in het fonds van Van Mantgem & De Does, dat het meest bekend is vanwege haar *Polytechnische Bibliotheek*, waarin boeken verschenen als het succesvolle *Bouwmaterialen* van M. Sirag Jzn. Voor wat betreft de technische kant van de architectuur, de bouwkunde, waren Van Mantgem & De Does, Ahrend, Veen, Waltman, Kluwer, Kemperman en Stam de grootste concurrenten van Kosmos. Met betrekking tot de bouwkunst was Brusse de uitgever die in de gaten gehouden moest worden. Voor de meeste van de hier genoemde concurrenten van Kosmos geldt dat het ontbreekt aan publicaties waarin inzicht wordt geboden in het betreffende fonds. Daardoor is het lastig verschillen en overeenkomsten met Kosmos te bepalen. Uitzonderingen zijn de gedenkboeken *Kort overzicht van de geschiedenis van L.J. Veen's Uitgeversmaatschappij N.V. Amsterdam, 1887-1947* en *A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V., Leiden, 1851-1951*, alsmede de bundel *W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij 1903-1965*. Het boek over Veen, een eigen uitgave uit 1947, bevat zonder verdere toelichting een complete, zij het beknopte fondscatalogus met in de rubriek 'technische boeken' de boeken op het gebied van de architectuur.²¹¹ Het boek over Sijthoff, samengesteld door G.J. van der Lek, bevat eveneens een complete fondscatalogus. In 1924 nam Sijthoff het fonds van S.L. van Looy

²¹¹ In 1962 verscheen bij Veen een supplement op deze uitgave.

over, welke uitgeverij ook een substantieel aantal boeken op het gebied van de architectuur had uitgegeven. Ook deze boeken zijn opgenomen in de fondscatalogus, evenals de titels die werden overgenomen van andere uitgevers als A. van der Mast in Gorinchem en P.M. Bazendijk in Rotterdam. Het boek over Brusse, dat in 1993 verscheen bij uitgeverij 010 in Rotterdam, bespreekt alle aspecten van het fonds met aparte aandacht voor en analyse van de uitgaven op het gebied van de architectuur en toegepaste kunst. Bovendien is een complete fondscatalogus opgenomen.²¹² Daardoor is het mogelijk het fonds van Brusse te vergelijken met het fonds van Kosmos.²¹³

1.4.6. De belangrijkste concurrent: Uitgeversmaatschappij W.L. & J. Brusse

Toen Kosmos in januari 1923 begon met uitgeven, had W.L. & J. Brusse in Rotterdam zich al twintig jaar lang verdienstelijk gemaakt met het uitgeven van boeken op het gebied van de architectuur. In die twintig jaar bepaalde één auteur het gezicht van de uitgeverij: de architect H.P. Berlage. Van zijn hand verschenen maar liefst elf boeken en naar aanleiding van zijn zestigste geboortejaar in 1916 een monumentaal *Liber amicorum*. Daarmee heeft Brusse niet alleen een monument voor Berlage opgericht, maar ook voor zichzelf.

Wat opvalt is het doorsijpelen van het sociaaldemocratische gedachtengoed van de broers Willy en Jo Brusse in het fonds. Daarvan getuigen niet alleen het werk van Berlage, maar ook een rapport als *Woningtoestanden in Nederland* (1906) van de Sociaal-Technische Vereniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, en het boek *Beroepshygiëne en eerste hulp bij ongelukken voor de bouwvakken* (1910) van de arts L. Heijermans.

Een tweede voor Brusse belangrijke auteur was Herman van der Kloot Meijburg. Van zijn hand verschenen tot 1923 drie boeken: *Tachtig schetsen van boerenhuizen in Nederland* (1908), *Onze oude dorpskerken* (1912) en *Bouwkunst in de stad en op het land* (1917). Van 1923 tot 1960 gaf Brusse 89 boeken uit op het gebied van architectuur en toegepaste kunst, waarvan 76 in de periode van 1923 tot 1935. Dit betekent dat Brusse na 1935 nog nauwelijks actief was, afgezien van een kleine opleving in 1957 met de serie *Wonen in de Lage Landen*. Van deze 76 uitgaven verschenen er 63 in vier reeksen: de *Jaarboeken Nederlandsche ambachts- en nijverheidskunst* (negen van de elf delen) en de series *De toegepaste kunsten in Nederland* (24 deeltjes), *Monografieën over filmkunst* (tien deeltjes) en *Moderne bouwkunst in Nederland* (twintig delen).

Een vergelijking van de twee uitgeverijen laat zien dat Kosmos relatief veel meer architectuurboeken publiceerde dan boeken op het gebied van de toegepaste kunst, respectievelijk 85 en 23 boeken. [Bijlage 4] Bij Brusse lag die verhouding anders: respectievelijk 43 en 46 boeken. Vooral de uitstekende contacten met de Nederlandsche Vereniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (VANK) heeft er voor gezorgd dat Brusse een leidende positie op het gebied van de toegepaste kunst kon opbouwen. De elf *Jaarboeken Nederlandsche ambachts- en nijverheidskunst* en de serie *De toegepaste kunsten in Nederland* waren een initiatief van de VANK en werden beide uitgegeven met steun van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Op het gebied van de toegepaste kunst verschenen van 1923 tot 1960 bij Brusse buiten de series nog twaalf boeken. Berlage publiceerde in 1923 zijn op een na laatste boek bij Brusse, *Inleiding tot de kennis van de ontwikkeling der toegepaste kunst*.²¹⁴ Van N.J. van der Vecht verschenen drie boeken: *De grondslag voor het ontwerpen van vlakke versiering* (1927), *Onze letterteekens en hun samenleving* (1930) en *Het*

²¹² Zie voor uitgeverij Brusse: Van Faassen/Oldewarris/Thomassen 1993. De fondscatalogus is samengesteld door Peter van Beest en Peter de Bode.

²¹³ Zie: Oldewarris 1993.

²¹⁴ Het laatste boek dat Brusse van Berlage publiceerde is *Mijn Indische reis. Gedachten over cultuur en kunst* (1931). In 1934 verscheen nog van Berlage bij de Erven F. Bohn in Haarlem als nummer 62 in de Volksuniversiteits Bibliotheek, *Het wezen der bouwkunst en haar geschiedenis*.

ontstaan van vlakke vormen (1932). Ook Jo de Jong stelde drie boeken samen: *Uitzichten en stroomingen in de kunstnijverheid* (1928), *De nieuwe richting in de kunstnijverheid in Nederland* (1929) en *Weef- en borduurkunst* (1933). Twee uitgaven zijn gelegenheidspublicaties: *Holland: sier- en nijverheidskunst 1900-1926*, naar aanleiding van de tentoonstelling 'Europäisches Kunstgewerbe' in Leipzig in 1927 en het gedenkboek *Vijftig jaar glasindustrie*, naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de N.V. Glasfabriek 'Leerdam'. De resterende drie boeken zijn *De poppen van Harry van Tussenbroek* (1929), de *Grafische almanak voor het jaar 1934*, een uitgave van de Vereeniging ter Bevordering der Grafische Kunst, en het boek *Industriële vormgeving als factor van bedrijfsvoering* uit 1953 van het Instituut Industriële Vormgeving (IIV).

Wat betreft architectuuruitgaven verschenen bij Brusse buiten de series *Moderne bouwkunst in Nederland* en *Wonen in de Lage Landen* vanaf 1923 in 38 jaar tijd slechts zeventien boeken. Zes daarvan behandelen de oude architectuur: Emilie van Kerckhoff publiceerde *Oud-Italiaansche villa's, tuinen en parken* (1923), Herman van der Kloot Meijburg schreef in 1923 een beknopte geschiedenis van de Nieuwe Kerk in Delft, zijn zoon L.H.H. van der Kloot Meijburg deed dat in 1941 nog eens uitgebreid over, W.S. Unger publiceerde in 1923 met steun van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen twee boeken over oude gebouwen in Middelburg, en in 1930 verscheen *Oude boerenhofsteden in Zuid-Holland* met een inleiding van J. Verheul Dzn.

L. Zwiers was de auteur van *Beknopt leerboek der constructieve-burgerlijke bouwkunde* (1924), een van de in totaal twee technische boeken die Brusse zou uitgeven op het gebied van de bouwkunde.²¹⁵ Over Berlage verscheen in 1925 een monografie met een inleiding van Jan Gratama. Jan Duiker publiceerde in 1930 zijn studie *Hoogbouw*. J. Lauweriks is de auteur van *Moderne woninginrichting* (1930), een van de twee boeken op het gebied van de woninginrichting die Brusse uitgaf.²¹⁶ Over de nagenoeg onbekende Tilburgse architect C.M.B. van den Beld verscheen in 1935 een monografie in een oplage van tweehonderd exemplaren die niet in de handel werden gebracht. Het boek *Goedkoope arbeiderswoningen* uit 1936 toont 28 projecten die waren ingezonden op een door de gemeente Amsterdam uitgeschreven prijsvraag. Over de wederopbouw van Rotterdam verschenen in en na de oorlog drie boeken: in 1941 de studie *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam* van Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek, in 1947 het boek *Hoe zal Rotterdam bouwen?* van H.M. Kraayvanger, en in hetzelfde jaar de studie *Rotterdam anno 2000. Werk- en woonstad* van W. van Tijen. Acht jaar later stelde J.H. van den Broek de tweetalige *Gids voor Nederlandse architectuur* samen. Het laatste boek dat Brusse op het gebied van de architectuur uitgaf, is *Settlements and Neighbourhood Centres* (1959), van de internationale federatie met dezelfde naam.

Uit het bovenstaande blijkt dat het fonds van Brusse overwegend cultureel georiënteerd was, in tegenstelling tot het meer technisch gerichte fonds van Kosmos. Brusse had Berlage, Kosmos vond in Wattjes zijn belangrijkste auteur, zoals we in het derde hoofdstuk zullen zien. Berlage vertegenwoordigde de culturele elite, terwijl Wattjes zich sterk maakte voor de praktijk van het bouwen. Zelfs in de financiering van de uitgaven zien we de verschillen terug. De culturele uitgaven van Brusse konden niet zonder subsidie gerealiseerd worden, voor de op de praktijk georiënteerde boeken van Kosmos moesten de kosten door verkoop worden terugverdiend.

²¹⁵ De andere is *De beteekenis van het beton-ijzer als constructiemateriaal*, de rede die S.J. Rutgers in 1909 uitsprak bij de aanvang van zijn lessen als privatdocent aan de Technische Hoogeschool in Delft.

²¹⁶ De andere is *Binnenhuis-architectuur*, dat zonder inleidende tekst in 1934 verscheen als deel 8 in de serie *Moderne bouwkunst in Nederland*.